

İSTANBUL'UN İKTİSADİ TARİHİ CUMHURİYET DÖNEMİ: **SANAYİ-TİCARET-FİNANS**

CELALİ YILMAZ*

Giriş

Coğrafi konumu itibarıyla İstanbul, tarih boyunca siyasi olduğu kadar iktisadi bir merkez de olmuştur. Bizans ve Osmanlı gibi uzun ömürlü iki imparatorluğa başkentlik yapması dışında “dünyanın en büyük şehri” unvanını yüzyıllar boyunca koruması bu iktisadi kapasitesi sayesinde mümkün olmuştur. Hatta iktisadi merkez niteliğinin siyasi merkez unvanından daha kalıcı olduğunu söylemek mümkündür. Günümüzde İstanbul siyasi merkez olmasa da Türkiye'nin iktisadi merkezidir ve tekrar küresel iktisadi merkez adaylarından biridir. Ancak Cumhuriyet'in erken dönem politikalarına bakıldığında İstanbul'un tarihî potansiyeli ve coğrafi avantajlarının layıkıyla değerlendirildiğini söylemek mümkün görünmemektedir.

Öncelikle, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişin bir süreklilik ifade ettiği görüşü birçok bakımdan doğru olsa da, kuruluş dönemi ekonomi politikası tercihlerinin İstanbul'a etkileri açısından bakıldığında, süreklilikten çok, keskin bir kopuş dikkat çekmektedir. Zira İstanbul, eski dönemin makbul mekânıdır. İmparatorluk başkentidir. Yeni kurulan yapı, bir millî devlettir. Dahası İstanbul, yeni siyasi otorite için tehlike arz ettiği düşünülen muhalif zevatin kümelendiği şehirdir. İstanbul, memlekette ticaret ve sanayinin yoğunlaştığı vilayettir. Ancak İstanbul'daki şirketler, Ankara'ya yakın kişilere ait değildir. Çoğu Osmanlı'nın son çeyrek asrında kurulmuş olan bu şirketler, ya eski dönemin makbulü olan İttihatçıların ya da Müslüman-Türk unsur dışındakilerin kontrolindedir. Bu kişiler ise Ankara'ya yeterince yakın durmamıştır. İstanbul'un iktisadi mülkiyet yapısının bu niteliği, özellikle ilk yıllarda kendini güvende hissetmeyen Ankara Hükûmeti'nin iktisat politikası tercihlerinde ister istemez belirleyici olmuştur.

* Sermaye Piyasası Kurulu

İkinci olarak, halkın yaklaşık dörtte üçü köylerde yaşayan ve ilkel tarımla uğraşan bir milleti iktisaden kalkındırma teşebbüsü başladığında, uygulanacak politikaların tarım kesimine ve taşraya yönelik olması şaşırtıcı değildir. Cumhuriyet'in kuruluşunun ardından gerçekleştirilen iktisadi atılımları kabaca iki grupta toplamak gerekirse bunları, zirai üretimin artırılmasına yönelik politikalar (tarımda makineleşme) ve Anadolu'yu kalkındırmaya yönelik sanayi ve ulaştırma yatırımları şeklinde özetlenebilir. Kuruluşu izleyen yıllarda yapılan şeker, tekstil ve çimento fabrikası yatırımları ile demiryolu inşaatları bu önceliklerin sonucudur. Cumhuriyet'in erken dönem sanayi yatırımları İstanbul gözünden incelendiğinde, büyük kısmının -niteliği gereği- bu metropole yönelik olmadığını söylemek mümkündür. Zira İstanbul, savaşlar nedeniyle büyük kayıplar yaşamış olsa da, ülkenin geri kalanına nazaran ticaret ve sanayinin yoğunlaştığı bir bölgedir. Anadolu'nun kalkındırılması hedefi, yeni yatırımların adresini İstanbul olmaktan çıkarıyordu.

Özetle, Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında yeni devletin öncelikleri ile İstanbul'un beklentileri uyumlu değildir. Bu durumun İstanbul için maliyeti, zaten tahrip olmuş olan iktisadi gücünü yıllarca tamir edememesi, Türkiye için maliyeti ise, İstanbul'un iktisadi potansiyelinden yeterince yararlanılmadığı için kalkınmanın gecikmesidir. Bu durum, Cihan Harbi'nden çıkmış diğer ülkelerle karşılaştırıldığında, XX. yüzyılın özellikle ilk yarısında Türkiye'nin iktisadi kalkınmasındaki patinajları açıklayan faktörlerden biridir.

CUMHURİYET'E GEÇERKEN İSTANBUL'UN EKONOMİK YAPISI: “DEVİR BİLANÇOSU”

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş öncesindeki ardı ardına gelen savaşlarda ülkenin hem maddi kaynakları hem de insan kaynağı ciddi ölçüde tahrip edilmişti. Bilindiği üzere, iktisadi refahı sağlayan üretim için dört faktör

gereklidir: iş gücü, sermaye, tabiat ve müteşebbis. Bu üretim faktörlerinden; iş gücü ve sermaye, on yıla yayılan Trablusgarp, Balkan ve Cihan harpleri ile Kurtuluş mücadelesi nedeniyle büyük zayıyata uğramış, zayı olmayan nüfusun bir kısmı da daralan coğrafi sınırlar dışında kalmış veya göç etmişti. “Savaşın Türkiye’ye asıl maliyeti toprak kayıpları değil, üretken nüfusun kaybedilmesi olmuştur.”¹ Eğitimli aydınlar, nitelikli zanaatçı ve üretken köylü gençlerin kaybını Türkiye, çok uzun zamanda telafi edebilmiştir. Diğer bir üretim faktörü olan tabiat da tahrip edilmişti ama ondaki tahribat, nüfus ve sermaye faktörlerindeki nazaran sınırlı idi. Cumhuriyet’e geçerken elde kalan yegâne üretim faktörü, bakiye nüfusun teşebbüs gücü idi.

Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçişin siyasi ve iktisadi açıdan en dramatik neticelerinin hissedildiği yer İstanbul olmuştur. Zira imparatorluk İstanbul’unda nüfusun yaklaşık yarısı gayrimüslimdi. Ekonomik yapı gayrimüslim nüfusun kontrolündeydi. Millî devlete geçerken, İstanbul sadece siyasi açıdan “payitaht” unvanını yitirmemiş, aynı zamanda milliyetçilik akımlarıyla beraber, bu gayrimüslim nüfusunu da büyük ölçüde kaybetmişti. Nitekim İstanbul’un nüfusu 1920’lerin sonlarına kadar sürekli azalmış, 1907 yılındaki seviyesine, ancak 1950’lerde tekrar ulaşabilmiştir. Giden gayrimüslimler doğal olarak servetlerini ve ticaret potansiyellerini de götürmüşlerdi. Dahası, Ankara Hükûmeti’nin, İstanbul şehrinin bu kayıplarını telafi etme yönündeki iradesi belirsizdi. Özetle, Cumhuriyet’in kurulduğu dönemde ülkenin durumunun ne kadar kötü olduğuna ilişkin sayılan tespitlerin daha fazlası, aynı dönem İstanbul’u için geçerliydi. Zira “eski”nin siyasi ve iktisadi güç merkezi sıfatıyla potansiyel rakip olarak görülen İstanbul, yeni dönemde “öteki” olmuştu. Bu durum, savaşlar ve siyasi değişimin İstanbul’da yaptığı tahribatın tamirini gecikmeli ve zor hâle getirmiştir.

Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçiş döneminde İstanbul’un sorunlarının büyüklüğü ve Ankara ile yaklaşım farklılığının çözüm yolunda ümit vermemesi, bu sorunların gündeme getirilmesi amacıyla çeşitli çalışmaların yapılmasına neden olmuştur. İstanbul’un sorunlarını hükûmete anlatabilmek için, değişik vesilelerle ayrıntılı raporlar hazırlanmıştır. Bu bakımdan İstanbul, Cumhuriyet’in ilan edildiği dönem itibarıyla mevcut ticaret ve sanayi yapısını gösteren çalışmalara sahip olması nedeniyle şanslıdır.

¹ İlber Ortaylı, İsmail Küçükkaya, *Cumhuriyet’in İlk Yüzyılı (1923-2023)*, İstanbul 2012, s. 306.

Bu raporlardan ilkinin hazırlıkları, Mütareke Dönemi bitmeden başlatılmıştır. Amaç, yeni döneme hazırlıktır. Çalışmanın niteliği ise İstanbul ekonomisine hâkim iktisadi birimlerin mülkiyet yapılarının tespitidir. Ahmet Hamdi (Başar) (d. 1897-ö. 1971) önderliğinde 1922 yılında başlatılan bu “ekonomik istihbarat” çalışmaları sonucunda, iki cilt *Türk Ticaret Salnâmesi* hazırlanmıştır.

Diğer çalışma, Cumhuriyet’in ilanının hemen ardından, dönemin Meclis Başkanı Fethi Bey’in (Okyar) (d. 1880-ö. 1943) talebi üzerine, eski Maliye Nazırı Cavid Bey’in (d. 1875-ö. 1926) başkanlığında hazırlanmış olan ayrıntılı rapordur. İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası (İTSO) bünyesinde; oda üyeleri, akademisyenler ve bürokratlardan oluşturulmuş 13 kişilik “İstanbul İktisat Komisyonu” (İİK) tarafından hazırlanan bu raporda, 1924 yılı başı itibarıyla İstanbul’un esnaf, ticaret ve üretim yapısının ayrıntılı bir dökümü ve değerlendirmesi ile şehir ekonomisinin geliştirilmesi için ihtiyaç duyulan değişikliklere ilişkin önerilere yer verilmiştir.²

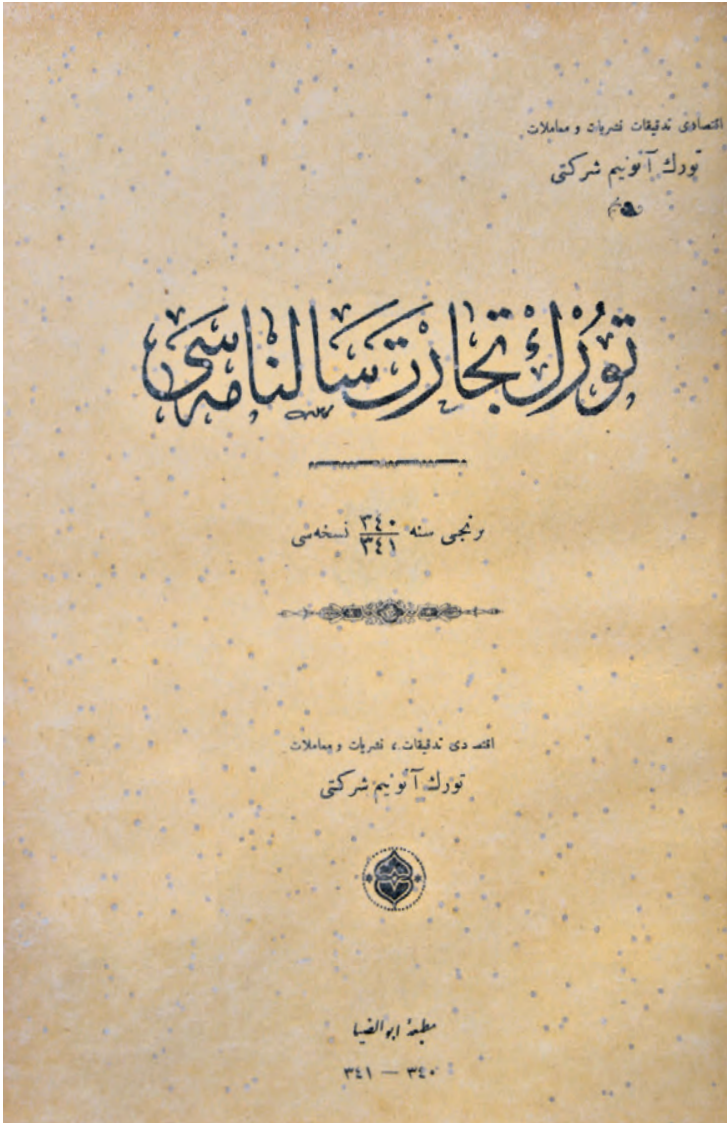
Cumhuriyet’in ilan edildiği dönemde İstanbul’un iktisadi yapısı hakkında kıymetli bilgiler içeren bu iki çalışmadan *Türk Ticaret Salnâmesi*, “geçiş döneminde İstanbul iktisadiyatının mülkiyet yapısı” hakkında bilgi verirken, İstanbul İktisat Komisyonu Raporu ise, kapsamı itibarıyla âdeta “İstanbul’un ticaret ve üretim yapısının Cumhuriyet’e devir bilançosu”dur.

Türk Ticaret Salnâmesi’ne Göre Cumhuriyet Kurulurken İstanbul’da Millî Tüccarın Payı³

İstanbul’da henüz işgal devam ederken, Müslüman-Türk tüccarı bir araya getirecek bir dernek kurma düşüncesi olgunlaşmıştır. Ancak dönemin şartlarında böyle bir amaç için dernek kurmak kolay değildir. Haziran 1922’de Ahmet Hamdi’nin (Başar) liderliğinde on girişimci biner lira koyarak, toplam 10.000 lira sermaye ile “İktisadi Tedkikat, Neşriyat ve Muamelat AŞ” unvanlı bir şirket kurarlar. Şirket çatısı altında, bir “ticaret salnamesi” (yıllık) hazırlamak bahanesiyle, İstanbul’da iktisadi envanterin çıkarılmasına yönelik istihbaratta bulunurlar. İstanbul piyasasında faaliyet gösteren

² *Ticaret ve Sanayi Odasında Müteşekkil İstanbul İktisat Komisyonu Tarafından Tanzim Edilen Rapor, 29 Kânunusâni 1340-1926 Teşrinisâni 1340-1924*, İstanbul 1341. Raporun transkripsiyonu için bkz. *Ticaret ve Sanayi Odasında Müteşekkil İstanbul İktisat Komisyonu Raporu*, İstanbul 2006.

³ Bu alt bölümde büyük ölçüde Murat Koraltürk (haz.) *Ahmet Hamdi Başar’ın Hatıraları, Meşrutiyet, Cumhuriyet ve Tek Parti Dönemi: Gazi Bana Çok Kızmış*, İstanbul 2007, c. 1, s. 10-15’ten yararlanılmıştır.

1- 1923'te hazırlanan *Türk Ticaret Salnamesi*'nin kapağı

tüccarın ne kadarının Müslüman-Türk, ne kadarının diğer unsurlardan oluştuğunun sektörler itibarıyla tespiti amacıyla, ayrıntılı bir araştırmaya girişirler.

İstanbul piyasasındaki tüccarlar arasında yapılan bu araştırmanın sonuçlarına göre; İstanbul piyasasında Müslüman-Türk unsurun oranı ithalat ve ihracat işleriyle uğraşanlar içinde %4'ü, komisyonculukla uğraşanlar içinde ise %3'ü geçmez. Liman işleri tamamen öteki unsurların elindedir. Limanda iş yapabilmek için Rumca, İtalyanca veya Fransızca lisanını bilmek gerekir. Esham ve Kambiyo Borsası'nda işlem yapan mubayaacı ve simsarların %95'i Müslüman-Türk unsur dışındakilerden oluşmuştur. Finans sektöründe sadece iki küçük banka (İtibar-ı Millî Bankası⁴ ve Adapazarı İslam Ticaret

4 İttihat ve Terakki Fırkası tarafından 1917 yılında kurulan ve Osmanlı Bankası'nı ikame etmesi hedeflenen bu banka, 1926'da İzmir suikastı sürecinde Türkiye İş Bankası AŞ'ye devredilmiştir.

Bankası⁵) dışında, Müslüman-Türk unsurun elinde bulunan banka yoktur.⁶ Öteki unsurların elinde bulunan banka ve şirketlerde yazışmalar dahi Fransızca yapılır.⁷ Sigorta şirketleri arasında Müslüman-Türk unsurun sahip olduğu şirket yoktur. Türkler bu şirketlerde ancak hizmetli olarak çalışabilirler. Toptancılar içinde; iç piyasaya yönelik çalışanların ancak %15'i, yarı toptancı ve perakendecilerin ise yaklaşık %25'i Müslüman-Türk'tür. Bunların sektördeki ağırlığı ise, yaptıkları iş dikkate alındığında %10'u bulmaz. Dolayısıyla, tüccarın büyükleri Müslüman-Türk unsurdan değildir. Su, havagazı, elektrik, telefon, tramvay ve tünel gibi İstanbul'un kentsel hizmetleri ile demiryolları, madenler ve tütün tekeli gibi önemli işler, imtiyazlı yabancı şirketlerin kontrolündedir. Bu şirketlerde yönetici ve birinci sınıf memur olarak Müslüman-Türk unsur istihdam edilmez. Ancak hükümetle iyi geçinmek için, bir nevi rüşvet kabilinden bazı ayrıcalıklı Müslüman-Türk unsurun bu şirketlerde çalıştırıldığı görülür. Bunlar da, Osmanlı Bankası'nda görüldüğü gibi, etkin olmayan görevlerdedir; hatta bunlar işe gitmezler, yalnızca aylıklarını alırlar. Şirketlerde çalışan Müslüman-Türk unsurun en yüksek derecesi, diğerlerinin en düşük düzeyinin altından başlar. Örneğin, atlı tramvaylarda sürücüler Türk, biletçiler ise Rum veya Ermenidir. Tramvaylarda vatman, trenlerde kondüktör olarak Türklerle pek rastlanmaz. İşçi ve hademelerin çoğu Türk'tür. Beyoğlu yakasındaki bütün mağazalar, dükkânlar, lokantalar ve eğlence yerlerinin hemen hepsi Müslüman-Türk unsur dışındakilerin kontrolündedir.

Türk Ticaret Salnamesi'nin hazırlık çalışmaları kapsamında, Cumhuriyet'in kuruluş hazırlıklarının yapıldığı dönemde İstanbul'da 4.267 müessese kaydedilir.

5 Daha sonra Türk Ticaret Bankası unvanını aldı. Mevcut unvanı "Tasfiye Hâlinde Türk Ticaret Bankası AŞ"dir. Kuruluş yeri Adapazarı olmasına rağmen, faaliyet bölgesinin İstanbul hinterlandı olması nedeniyle rapora dâhil edilmiş olmalıdır.

6 Esasen bu sayı daha fazladır. 1909-1923 arasında, İstanbul'da Türkler tarafından 8 banka (ayrıca yabancılar tarafından 7 ve azınlıklar tarafından 2 banka), Anadolu'da ise Türkler tarafından 14 banka kurulmuştur. Ancak bu bankaların sermayelerinin yetersiz olması yanında, çoğunun kuruluş tarihinin Cihan Harbi yıllarına tesadüf etmesi, uzun ömürlü olmalarına ve umulan iktisadi faydayı sağlamalarına imkân vermemiştir (Bkz. A. Gündüz Ökçün, "1909-1930 Yılları Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri: Metinler/Tartışmalar*, 8-10 Haziran 1973, ed. Osman Okyar ve H. Ünal Nalbantoğlu, Ankara 1975, s. 409-475).

7 İttihat ve Terakki Fırkası iktidarı döneminde, özellikle Cihan Harbi'nin başlamasından sonra artan millileştirme teşebbüsleri sırasında şirketlerde kullanılan lisanlar tartışma ve düzenleme konusu olmuştur. Ancak savaşın kaybı, ardından gelen işgal ve mütareke dönemleri nedeniyle, Cumhuriyet'e geçerken, bu yapının değiştiğini söylemek zordur.

2- 1923'te hazırlanan *Türk Ticaret Salnamesi*'ndeki reklam sayfaları

Bu müesseselerin 1.202'si Müslüman-Türk unsura aittir. Bu iktisadi istihbarat çalışması, Mütareke sonrası İstanbul'un Ankara Hükûmeti'nin egemenliği altına girmesiyle iktisadi alanda başlatılan millîleştirme hareketlerinde belirleyici olur. Çalışmanın basılı ürünü olarak 1924-1925 ve 1926-1927 yıllarına ait *Türk Ticaret Salnâmesi* yayınlanır.

Bu salnamenin hazırlanması için yapılan istihbarat çalışması, Müslüman-Türk unsurun, İstanbul ekonomisindeki rolü ve ağırlığına ilişkin bir bilanço ortaya çıkarır. Bu tablo, İstanbul ekonomisinde Müslüman-Türk girişimci grubunun hâkim olması yönündeki düşüncenin fiiliyata dökülmesi için bir gerekçe olmuş ve Millî Türk Ticaret Birliği (MTTB) kurulmuştur. Yine bu dönemde Müslüman-Türk unsurun, İstanbul iktisadiyatındaki varlığının artırılması amacıyla İTSO yönetiminin değiştirilmesi sağlanmıştır.

Yukarıda özetlenen envanter çalışmasından birkaç yıl önce, 1913-1915 yılları arasında Ticaret ve Ziraat Nezareti tarafından yapılmış olan sanayi sayımı

sonuçları da farklı değildir.⁸ Söz konusu sayıma göre, gerçek kişilere ait imalat işletmelerinin sadece %20'si Müslüman-Türlere aittir. Bunların büyük kısmı da İstanbul'dadır. Tüzel kişilerde (nispeten büyük imalat işletmelerinde) gayrimüslim hâkimiyeti muhtemelen daha da fazladır. Ankara'da millî hükûmet kurulduktan sonra İstanbul'un "öteki" görülmesinin nedenlerinden biri de bu mülkiyet yapısıdır. Zira dönemin siyasi konjonktürü itibarıyla milliyetçilik yükselmektedir. Bu konjonktür, bir imparatorluk şehri olan İstanbul için, millî devlete geçiş sürecinde iktisaden zayıflatıcı bir faktör olmuştur.

İstanbul İktisat Komisyonu Raporu'na Göre 1924 İstanbul Ekonomisi

Cumhuriyet'in ilan edildiği dönemde "Türk unsurunun İstanbul iktisadiyatındaki düşük seviyesi"; İstanbul milletvekili olan Meclis Başkanı Fethi Bey'in (Okyar), bu konunun nedenlerinin araştırılması için bir rapor hazırlatmasına neden olmuştur.⁹

İstanbul, tarih boyunca olduğu üzere, ticaret yollarının kavşağı, ülkenin dışarıya açılan kapısı, dış ticaretin temel limanıdır. Aynı zamanda İstanbul, önemli bir sanai üretim merkezidir. İstanbul'un iktisadi süreçlerdeki fonksiyonu, imalat, ithalat ve ihracattır. Zira üretim, ticarete aracılık dışında İstanbul'da hiçbir zaman önemli bir ağırlığa sahip olmamıştır.¹⁰

- İstanbul'un iktisadi hareketlerdeki pozisyonunu;
- Yurt dışından getirilip İstanbul'dan yurt içine dağıtılan mallar,
- Yurt içinden getirilip İstanbul'dan yurt dışına ihraç edilen mallar,
- Yurt içinden ve yurt dışından getirilip İstanbul'da ham madde olarak kullanılan mallar,
- Yerli ve yabancı maddelerden özellikle İstanbul'da tüketilenler,

şeklinde gruplamak mümkündür.

İİK Raporu'nun "Sunuş" kısmındaki ifadeyle, 1924 yılı itibarıyla İstanbul ekonomisi "ağır hasta"dır. Durum bu doğrultuda devam ettiği takdirde, İstanbul'da elde

⁸ Bkz. A. Gündüz Ökçün, *Osmanlı Sanayii 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistikleri*, İstanbul 1984.

⁹ Söz konusu raporun hazırlanma süreci ve ayrıntılı bir değerlendirmesi için bkz. İlhan Tekeli, Selim İlkin, "1923 Yılında İstanbul'un İktisadi Durumu ve İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası İktisat Komisyonu Raporu", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri, Bildiriler*, haz. Mübahat S. Kütükoğlu, İstanbul 1989, s. 261-316.

¹⁰ Bunun bir göstergesi, Osmanlı döneminde İstanbul'da ticaret borsası kurulmamış olmasıdır. Zira ürünlerin işlem gördüğü ilk ticaret borsası İzmir'de, ikincisi Adana'da kurulmuştur. İstanbul Ticaret Borsası'nın kuruluş tarihi 1925'tir.

edilebilecek mühim bir iktisadi mevki bulunmayacağı için, Türk unsurunun iktisadiyata hâkim olmasıyla uğraşmaya gerek kalmayacaktır. Bu, âdeta meydanda savaşı kalmadığı için harbin durması kabilinden bir şey olacaktır.

İİK Raporu'nda yer alan yukarıdaki ifadeler, 1924 yılı itibarıyla İstanbul'un ekonomik durumunun sadece hastalık değil, ümitsizlik de içerdiğini göstermektedir.

Rapor'un, "Mukaddime" bölümünde, tespitlerin 18 madde hâlinde bir özeti yapıldıktan sonra, ülkenin üretim yapısı içinde İstanbul'un payı, dört kısımda toplanan 36 sektör hakkında teker teker bilgiler verilerek incelenmiştir. Daha sonraki ana bölümlerde, İstanbul Limanı ve deniz ticaretinde İstanbul'un payı ve kredi (bankacılık) konuları da ayrı başlıklar olarak ele alınmıştır. Raporun sonunda, İstanbul'un turist çekme potansiyeli hakkında değerlendirmeler yapılarak, İstanbul'un kalkınmasında turizm sektörünün önemine o dönemde vurgu yapılmış olması da önemli görünmektedir. Raporda son olarak, komisyonun önerilerine yer verilmiştir. Toplam 240 maddelik başlıklar hâlinde sıralanan bu öneriler içinde, aradan geçen 90 yıla rağmen güncelliğini koruyanlar vardır. Cumhuriyet'e geçiş sürecinde İstanbul'un durumunun anlaşılabilmesi bakımından İİK Raporu önemli detaylar içermektedir.

Türk halkının iktisadi hayattaki rolüne ilişkin değerlendirmeler

Raporun ilk bölümünde Türk halkının İstanbul iktisadi hayatındaki rolünün geriliğinin nedenleri incelenerek, bazı tespitlerde bulunulmuştur. Buna göre, İstanbul'un ticaret hayatında hâkim bir rolü olmayan Türk halkının Meşrutiyet'in ilanından sonra başlayan uyanış hareketi, Cihan Harbi döneminde bir nevi korumacılık ve teşvik koşulları altında gelişmiştir. Cumhuriyet'in ilanından sonra ticarete karşı daha önce olan nefret, ilgiye dönüşmüştür.

Raporda, bazı yabancıların Türkiye'de sadece birkaç gün veya hafta zaman geçirdikten sonra, sadece Galata ve Beyoğlu civarındaki izlenimlerine dayanarak; "Türkün iktisadi kabiliyetsizliği" hakkında yazılar kaleme almalarına karşı duyulan tepki hissedilmektedir. Bazı yabancıların bu afaki kanaatlerine âdeta cevap teşkil etmek üzere, raporda söz konusu iddiaların aksini kanıtlama çabasına girilmektedir. Başka memleketlerde Türklerin iktisadi hayatta rollerinin olduğunun vurgulanması, bu iddiaların o dönemde ne kadar ciddiye alındığını göstermektedir.¹¹

¹¹ İstanbul İktisat Komisyonu Raporu, s. 9-10.

Açıklamaların devamında, Osmanlı'da ticari hayattaki gerilemenin sebepleri arasında, kapitülasyonlar ve yabancılara tanınan vergi muafiyetleri yanında, "imkânı olan yerli gayrimüslim tacirin de bir fırsatını bularak yabancı himayesine girmesi" gösterilmiştir. Zira yabancı tüccarın arkasında kapitülasyonların muafiyeti yanında, konsoloslar veya sefirlerin kendi vatandaşlarını koruma bahanesiyle ticaret hayatı üzerindeki etki çabaları olduğu hâlde, yerli taciri korumak için böyle bir güç bulunmamaktadır. Rapordaki tespitlere göre, bir taraftan yerli halkın memuriyet hayatını tercih etmesi, diğer taraftan Türklerin çıraklık edebileceği işletmelerin dahi bulunmaması nedeniyle, İstanbul'da ticaret hayatı tümüyle azınlık ve yabancıların kontrolüne geçmiştir.

Ayrıca, ticaret yapmak Avrupa lisanını bilmeyi gerektirir. Ancak eğitim sistemimiz, yalnız asker ve memur yetiştiren, "Mücadele-i iktisadiye için ordu hazırlamak lüzumunu hissetmeyen" bir eğitim sistemi idi.¹²

Osmanlı dönemindeki toplumsal algılamaya göre memuriyet ve askerlik "birinci sınıf meslek", ticaret ise "ikinci sınıf meslek"tir. Ancak, bunların kazançları, sınıflarıyla mütenasip değildir. Birinci sınıf meslekle uğraşanlar fakirliğe düşerken, ikinci sınıf meslek sahipleri mütemediyen zenginleşmiştir. İkinci sınıf meslekleri yapanlar, daha çok gayrimüslimler olduğu için, bu sahalara Türklerin girmesi zor olduğu gibi, esasen girmek isteyen de pek bulunmuyordu.

Ancak, Meşrutiyet'in ilanı durumu değiştirmiştir. Basın özgürlüğü ve düşünce serbestisi sayesinde gözler biraz açılmış, geçmişte bilinmeyen "iktisat propagandası" yapılmaya başlanmıştır. Ayrıca orduda ve memurlukta, ne eskisi gibi terfi ve yükselmeler ne de eski rütbe ve nişanlar kalmıştır. "Memuriyet, diğer meslekler gibi alelade hizmet mukabili para alınan bir meslek hâline gelmiş, hülasa İstanbul halkı için mazideki cazibesini kısmen kaybetmişti."¹³

Cihan Harbi sırasında gerek gayrimüslimlere karşı oluşan güvensizlik, gerekse iktisadi korumacılık duygusuyla, yerli halka ticaret yolunda yürümek için büyük teşvikler sağlanmıştır. Ancak, "iktisadi terbiye" olmadığından, bu teşviklerin çoğu işe yaramamıştır. Harp sırasında ya da harpten sonra israf ve sefahatle ya da spekülasyonla bu kazançların tamamı yitirilmiştir.

Ticaretin itibarı konusunda çevrenin etkisi de önemlidir. Daha önceleri halk, tüccarı küçümserken,

¹² İstanbul İktisat Komisyonu Raporu, s. 11.

¹³ İstanbul İktisat Komisyonu Raporu, s. 12.

artık yavaş yavaş tacir itibar kazanmaktadır. Hatta eskiden memurların sahip olduğu itibara artık tacirler sahiptir. Raporda yapılan genellemelerde kastedilen İstanbul'dur. Zira İstanbul dışındaki vilayetlerde, sanayi ve ticaret çok cılızdır. Bahsedilen askerî ve sivil memuriyetler de payitaht olması hasebiyle İstanbul'dadır. Ülkenin geri kalanı, büyük ölçüde tarımla geçinen bir köylü nüfustur.

Bu sorunların çözümünde hükûmete de görevler düşmektedir: Memuriyet kadrosu mümkün olduğunca daraltılmalı, sanayi ve ticaret mektepleri açılarak üretimin ve ticaretin ruhuna vâkıf gençler yetiştirilmelidir. Bu önerilerin 1924 yılında yapılmış olması önemlidir.

Ancak, 1920'lerde nüfusu 800.000 kişi olan İstanbul'da sadece bir tane Sanayi Mektebi vardır. Onun da yönetimi vilayete bırakılmıştır. Rapor, Sanayi Mektebi'nin yönetiminin doğrudan doğruya ait olduğu vekâlete bağlanmasını ve mevcut bölümlerinin modernize edilmesini önermektedir. Ticaret eğitimi de tatmin edici olmaktan uzaktır. Güven telkin edemediğinden, tacirler bile çocuklarını daha ziyade ecnebi mekteplerinde bırakmayı veya Avrupa'ya göndermeyi tercih etmişlerdir. Ticaret mektebinde bulunan muallimler, Avrupa'daki meslektaşları kadar çok çalışsalar ve teoriyi onlar kadar iyi anlatsalar da uygulama ve lisan tarafında zayıftırlar.

Ticarete ilgiyi artırmanın bir yolu olarak memuriyet kadrolarının daraltılması gerekmektedir. Ancak, hükûmet yeni tekeller ve yeni KİT'ler kurarak, bu amacın aksine hareket etmekte, memuriyet kadroları artmaktadır. Diğer bir ifadeyle, Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında bazı iktisadi faaliyetlerin devlet eliyle yapılması politikası, İstanbul'un ticari hayatının canlandırılması için getirilen önerilere muhaliftir.¹⁴

Rapora göre, gençlerin memuriyet yerine *şirketlere* ya da *bankalara* girmesi de tercih edilmesi gereken bir durum değildir. Önemli olan, reel sektörde, *üretimde* çalışmaktır:

Türk gençlerini şirketlere, bankalara, yerleştirmekle bunların iktisadiyata süluk etmiş oldukları farz ediliyor... Evvelce devlet kapılarına bakan gözler, şimdi miktarı beşi-onu geçmeyen şirketlere müteveccihdir. Biz, Türk gençlerinin bu müesseselerde yer işgal etmelerinin aleyhinde değiliz... Fakat, asıl gençlerimizi sevk etmeye

¹⁴ Henüz Ankara Hükûmeti tarafından iktisadi devletçiliğin bir politika olarak açıklanmadığı ve "1929 büyük buhranına kadar ekonomide liberal yaklaşımın devam ettiği" kabul edilen bir dönemde, 1924 yılında İstanbul'da hazırlanmış bir raporda getirilen bu eleştiri dikkat çekicidir.

çalışacağımızı a'mâl bunlar değil, doğrudan doğruya istihsalat-ı ziraiye, sınaie ve ticariyeye müteferri mesai olmalıdır.¹⁵

Gerek Meşrutiyet'in ilanı ve sonrasındaki hızlı dönüşüm, gerekse Cumhuriyet'e geçişle birlikte başlayan yeniden yapılanma sürecinde İstanbul'un başkent sıfatını yitirmesi, daha önce devlet kapısında mevcut olan bazı memuriyet görevlerinin iptali, bazılarının da eski önemini kaybetmesi sonucunu doğurmuştur. Kadro değişimi nedeniyle, daha önce önemli mülki ya da askerî görevler ifa eden ve İstanbul'da ikamet eden birçok kişi, meslek değiştirmek zorunda kalmıştır. Raporda bu kişilere de tavsiyelerde bulunulmaktadır: "Eski mevkilerini unutup daha düşük görevlere razı olmalıdırlar. Eskiye hürmeten hak etmedikleri maaş ve mevkiler sunulsa da kalıcı olmayacaktır."¹⁶

Yukarıdaki tavsiyeler, Cumhuriyet'in ilk yıllarında İstanbul'un iktisadi hayatındaki dönüşümü işaret etmesi bakımından anlamlı görünmektedir.

İstanbul'un üretim yapısı

İstanbul, Cumhuriyet'in kurulduğu günlerde de memleketin gerek sanayi üretiminde gerekse ticaretinde tartışmasız bir ağırlığa sahip olan merkezidir. Bu ağırlık, hem imalat sanayisinin büyük ölçüde İstanbul'da kurulmuş olmasından, hem de imalatı İstanbul'da yapılmayan ürünlerin iç ve dış ticaretinde bir kavşak ve transit merkezi olmasından kaynaklanmaktadır. Örneğin, İstanbul'da halı üretimi yoktur ancak, halı ticaretinde ülkedeki en önemli merkez İstanbul'dur.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında İstanbul iktisadiyatındaki önemli sektörler, üretim ve ticaretteki konumlarına göre dört grupta toplanmıştır. İstanbul'un konumuna göre ticarete konu emtiaya ilişkin gruplandırma şöyledir:

A- Memleket dâhilinde istihsal olunup transit olarak hariçten gelip İstanbul'da işlem görerek veya görmeyerek buradan ihraç olunan maddeler ve eşya: afyon, tütün, fındık, bağirsak, deri, av derisi, halı, tiftik, yün, ipek.

B- Memleket dâhilinde tüketilmek üzere ecnebi memleketlerden getirilip yurt içine buradan dağıtılan maddeler: attariye ve ilaçlar, petrol, manifatura, tuhafiyeye, cam, ayna ve şişe, demir, inşaat malzemeleri ve hırdavat, seker ve pirinç.

C- Ham maddeleri yurt içinde üretilen veya yurt dışından getirilip İstanbul'da imal edilen yahut kısmen

¹⁵ İstanbul İktisat Komisyonu Raporu, s. 15.

¹⁶ İstanbul İktisat Komisyonu Raporu, s. 16.

mamul olarak kalan eşya: ispiroto, elbise, kundura, konserve, mobilya, saraciye, unculuk, çimento, yağlar, sabun, sigara kâğıdı, ipek ve mensucat.

D- Memleket dâhilinde üretilip memleket dâhilinde tüketilen veya kısmen ihraç olunan eşya: maden kömürü, kereste, zeytinyağı, balık, sebze, süt.

Yukarıda dört grupta toplanan malların üretim ve ticaretinde İstanbul'un konumu, her bir grup için farklıdır. Şöyle ki:

Birinci kısım eşya için İstanbul; ya eşyanın kıymetine bir şey ekleyerek bazı işlemleri gerçekleştiren bir amil yahut bir aracı durumundadır. Büyük tacirin ve ticarethanelerin İstanbul'da bulunması, Avrupa'nın ticari ilişkisinin en çok İstanbul'la olması, Avrupa limanlarına gidecek vapurların buraya uğramaları, İstanbul'a, doğrudan doğruya üretilimiyle ilgisi olmayan bu maddeler için bir özel konum vermekte ve bu da İstanbul'un kazancında olumlu etki yapmaktadır.

Savaş şartları iktisadi yapıyı tahrip etmiş olsa da, bu eşyanın büyük kısmı için İstanbul'un daimî merkez kalmasını temin etmek mümkündür. Bunun için yurt içinden İstanbul'a ve İstanbul'dan yurt dışına doğru olan ticari akışı mümkün olduğu kadar serbest bırakmak ve kolaylaştırmak lazımdır.

İkinci kısım eşya için İstanbul; hem doğrudan doğruya tüketicidir hem de bir dağıtım merkezidir. Bu gibi eşya, en çok İstanbul gibi nüfusu yoğun bir şehirde tüketilebileceğinden, Anadolu limanları, kendi hinterlandları için ihtiyaç duyulan eşyayı kısmen doğrudan celp etseler bile, İstanbul bu hususta daima önemli konumunu muhafaza edecektir. Bunun için ticaretin gelişmesinin önündeki engelleri kaldırmak lazımdır.

Üçüncü kısım eşya için İstanbul; doğrudan doğruya sanayi mallarının kullanıcısı konumundadır. Gerek Bizans, gerekse Osmanlı zamanında Şark'ın en mühim üretim ve ticaret merkezi olan İstanbul, Avrupa ile açılan faal iktisadi ilişkiler üzerine bu konumunu kaybetmiştir. İstanbul'da 1920'lerde mevcut olanlar, "eski ihtişamın hafif bir gölgesinden" veya yeni gümrük himayesi sayesinde mümkün olabilen bazı teşebbüslerden ibarettir. Ancak İstanbul, potansiyeli itibarıyla gelecekte daha ehemmiyetli bir sanayi merkezi olmaya adaydır.

Dördüncü kısım, İstanbul'da üretilip büyük ölçüde tüketilen ve kısmen ihraç edilen veya memleket dâhilinde üretilip İstanbul'da tüketilen veya kısmen de ihraç olunmak üzere İstanbul'a gönderilen eşyadır. Bu eşya ticaretinin artması, bilhassa İstanbul'un iktisadi refahıyla alakalıdır.

Cumhuriyet'in ilan edildiği günlerde İstanbul, memleketin ticaret ve sanayi merkezi olmasına rağmen, sağlıklı ve tatminkâr bir iktisadi yapıya sahip değildir. Savaştan çıkmış olmanın yorgunluğu ve siyasi değişiminin sıkıntılarını yaşamaktadır. Bu kapsamda yapılması gerekenler şöyle sıralanmaktadır:

İstanbul'da üretimin teşviki için öncelikle yapılması gerekenler

İstanbul'un 1924 yılındaki iktisadi şartlarına göre üretim merkezi olarak gelişebilmesi için alınması gereken tedbirler arasında şunlar vurgulanmaktadır:

Sınai üretimin teşviki sorunları:

İttihat ve Terakki yönetimi zamanında yerli sanayinin teşviki amacıyla çıkarılmış olan kanun, Cumhuriyet döneminde de yürürlükte kalmıştır. Ancak, bu kanunun sadece "büyük imalat işletmelerini" teşvik eden yapısı eleştirilmektedir. Kanundan yararlanmak için gereken asgari beş beygirlik bir mekanik güce sahip olma şartı, imalatı teşvik maksadına uygun bulunmamaktadır. Herhangi bir mekanik güce (buhar veya petrol gücüyle çalışan motora) sahip olmayan, sadece kol gücüyle çalışan imalat işletmelerinin de *Teşvik-i Sanayi Kanunu*'ndan yararlandırılması gerektiği savunulmaktadır.

Diğer taraftan 1913 tarihli *Teşvik-i Sanayi Kanunu*'nun 4. maddesinde yer alan, fabrikaların ihtiyaç duydukları ancak ülke içinde üretilmeyen ham maddeleri gösteren cetvelin Maliye ve İktisat vekâletleri tarafından müştereken hazırlanıp, Şûra-yı Devlet (Danıştay) kararıyla Heyet-i Vükela (Bakanlar Kurulu) tarafından onaylanmasına ilişkin düzenleme, daha önce mevcut olan "Şûra-yı Devlet" kurumunun Cumhuriyet ile birlikte ilgasından dolayı fiilen hükümsüzdür. Kanunun ruhu olan bu cetvel düzenlenemediğinden, her gümrük idaresinin kendine göre hareket ettiği ve bundan da tacirlerin zarar gördüğü belirtilerek, bir an önce bu cetvelin düzenlenmesinin memleket üretimi bakımından yararlı olacağı belirtilmektedir.

Borsa kurulması ihtiyacı:

İstanbul'da XIX. yüzyılın ortalarından itibaren faaliyet gösteren bir menkul kıymetler borsası bulunsa da, tarımsal ürünler ve ham maddelerin işlem göreceği etkin bir organize *spot* ve *vadeli* işlem piyasası bulunmamaktadır. Raporda bu konuda da öneri mevcuttur: İstanbul'da bir zahire ve emtia borsası kurulması gerekmektedir. Avrupa borsaları ile düzenli iletişimi bulunacak bu borsa sayesinde, toptan fiyatlardaki hareketler yakından izlenebilecektir. Borsada oluşacak resmî fiyatlar sayesinde birinci ve ikinci derece üreticiler

yanında, tüketiciler de fayda sağlayacaklardır.

Borsanın kurulması standart mal esasının uygulanmasını sağlayacağından, standart ürün eksikliğinin sakıncaları da giderilmiş olacaktır. Açılacak emtia borsasında hem peşin (spot) hem de vadeli işlemlere izin verilmesi gerekmektedir. Başka bir şekilde emtia borsası düşünülemez. Yalnız, işlem yapacak olanların meslek mensubu olması gerekir.

İstanbul'da zirai ürün ve emtianın işlem göreceği bir ticaret borsası kurulması ihtiyacı 1870'lerden itibaren değişik vesilelerle gündeme gelse de, İstanbul Ticaret Borsası 21 Şubat 1925'te Galata'daki Şark Han'da faaliyete geçmiştir. Vadeli işlemlerin yapılabilirdiği borsa ise ancak 2003 yılında, İzmir'de faaliyete geçmiş, 2013'te Borsa İstanbul AŞ bünyesine dönüşmüştür.

Raporda, tasarrufların yatırımlara kanalize edilememesi probleminde de değinilmektedir. Ancak mevduat toplamak amacıyla bankaların mahalle şubeleri kurması gerçekçi bulunmamaktadır. Onun yerine, Osmanlı Bankası ya da İtibar-ı Millî Bankası, memurlarının belli saatlerde postanelerde hazır bulunarak, mevduatları toplamaları pratik bir yöntem olarak önerilmektedir.¹⁷

Haberleşme aksaklıklarının giderilmesi:

İstanbul'da 1920'lerde ticaretin gelişmesinin önündeki önemli engellerden biri de haberleşme güçlükleridir. Bundan hem yerli hem de yabancı ticaret odaları şikâyetçidir. Avrupa'dan çekilen bir telgraf üç günde, hatta bazen bir haftada İstanbul'daki alıcıya ulaşmaktadır. Mısır'dan çekilen telgrafların posta ile geldiği dahi vakidir. "Bu şeraitle beynelmilel ticarete iştirak etmek, tayyare karşısında deve kullanmak gibidir."¹⁸ İstanbul'dan Amerika'ya telgraf göndermek isteyen bir tacir, Almanya'daki muhabirinin aracılığına başvurmak zorunda kalmaktadır. Berlin'den New York'a aynı gün içinde telgraf gidip cevabı geldiği hâlde, İstanbul'dan Berlin'e yine iki günden evvel gidememektedir. Raporda, bu gecikmelerin nedenlerinin araştırılması, iletişimin hiç olmazsa Cihan Harbi'nden önceki hızına geri döndürülmesinin gerektiği, bu yavaşlığın devamı hâlinde bundan zarar göreceğinin yerli üretici ve tüketicilerimizin olacağı vurgulanmaktadır. Zira bu iletişim hızıyla ne yurt dışından satın alınacak malların en uygun fiyatla satın alınması ne de ihraç edilecek malların en yüksek fiyattan satılması mümkün

olabilir. Fiyatlar her gün, her saat değişime tâbidir. Bunlardan zamanında istifade etmek, en hızlı iletişim imkânlarına sahip olmakla mümkündür.

Cumhuriyet'in ilan edildiği günlerde İstanbul'da sadece telgraf hizmetleri değil, posta dağıtımı da sorunludur. Daha önce yabancı postanelerin de faaliyette gösterdiği bir ortamda Osmanlı Postanesi daha hızlı hizmet verdiği için yabancılar tarafından tercih edildiği hâlde, Cumhuriyet'ten sonra yabancı postane rekabeti olmamasına rağmen, posta hizmetleri aksamaktadır. Sorun sadece dağıtımın aksaması değildir. En bilinen kişilere, ticarethanelere gönderilen mektuplar dahi adres hataları nedeniyle ulaşmamaktadır.

Kuruluş Döneminde İstanbul'un şartları ve öneriler

Cumhuriyet'in ilanının hemen ardından İTİSO bünyesinde oluşturulan, İstanbul İktisat Komisyonu'nun hazırladığı 26 Kasım 1924 tarihli rapordan, İstanbul için iktisadi açıdan önemli ürün ve hizmetlerin kalem kalem tespiti mümkün görünmektedir.

Raporun sonunda, "Tekliflerimiz" başlığı altında, raporda ele alınan ürün ve hizmetlerin her biri için en az birer tane olmak üzere, toplam 240 öneri sayılmıştır. Bu önerilerin nitelikleri itibarıyla birkaç başlık altında toplanması mümkündür.

Cumhuriyet'in kurulduğu yıl İstanbul'un ekonomik yapısının iyileştirilmesi için getirilen önerilerde, genel olarak müteşebbisliğin önünün açılmasını hedefleyen liberal bir bakış açısının hâkim olduğunu söylemek mümkündür. Gümrük vergilerinin kaldırılması veya oranının indirilmesi önerisi birçok ürün için tekrarlanmıştır. Keza, "7- Memur kadrosunun küçültülmesi ve devletin sınai teşebbüslerde bulunmaması" gibi öneriler de, bu liberal bakış açısının örneği olarak gösterilebilir. Bilindiği üzere, izleyen yıllarda tam tersi bir politika izlenecektir.

Önerilerde ağırlıklı diğer bir konu da eğitimin iyileştirilmesi ihtiyacıdır. Değişik aşamalarda eğitim konusuna ehemmiyet verilmesine ilişkin çok sayıda öneri bulunmaktadır. Sanayi ve ticaret eğitimi verecek okullar, pratik sanat okulları, akşam sanat okulları açılması gibi öneriler yanında, tarımsal ürün veriminin artırılması için çiftçilerin bilinçlendirilmesi yönünde eğitimler yapılması gibi hususlar da raporda yer almaktadır.

Bu önerilerin bazıları zaman içinde hayata geçirilmiştir. Mali hususlardaki önerilerden örnek vermek gerekirse, "194- *Borsa Nizamnamesi*'nin geniş bir fikirle düzeltilmesi" ya da "187- İstanbul'da bir 'emlak kredi bankası' teşkiline çalışılması" gibi öneriler -kurulan

¹⁷ Önerilen yöntem, günümüzde bazı bankalar tarafından fiziki altın toplanması amacıyla uygulanan yöntemle benzetilebilir.

¹⁸ *İstanbul İktisat Komisyonu Raporu*, s. 19.

3- 15 Ağustos 1925'te Kapalıçarşı'da Sandal Bedesteni (İBB, Kültür A.Ş.)

bankanın merkezi Ankara olsa da- izleyen yıllarda gerçekleştirilmiştir.¹⁹ Keza, 99 numaralı öneri olarak belirtilen “İstanbul’da vadeli işlemlerin de yapılacağı bir ürün borsası kurulması” önerisi, rapordan 81 yıl sonra İzmir’de faaliyete geçebilmiş, ondan on yıl sonra da İstanbul’a dönmüştür.

Sonuç olarak, 1924 yılı başında İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası bünyesinde, Cavid Bey’in başkanlığında hazırlanan rapor, İstanbul’un ekonomik koşullarına ilişkin yaptığı tasvirler ve ülkenin iktisaden kalkınması için izlenmesi gereken yola ilişkin getirdiği öneriler bakımından değerli bir belgedir. Ancak rapordaki öneriler, dönemin siyasi ortamında Ankara Hükûmeti nezdinde hak ettiği itibarı görmemiştir. Raporda yer alan önerilerden zaman içinde hayata geçirilenler ve geçirilemeyenlerin tespiti ile o dönemdeki önerilerin isabet derecesinin geriye dönük tahlili bugüne kadar yapılmış değildir. Ancak şu söylenebilir ki kuruluş yıllarında İstanbul’un iktisadi potansiyelinin yeterince değerlendirilmemesi sonucunu veren siyasi tercihler, ülkenin hak ettiği iktisadi

¹⁹ “Emlak ve Eytam Bankası unvanıyla 1926’da 20.000.000 TL sermaye ile Ankara’da kurulan banka, 1946 yılında sermayesi 110.000.000 TL’ye çıkarılırken Türkiye Emlak Kredi Bankası AO unvanını almıştır. Banka 1988 yılında Anadolu Bankası ile birleşmiş ve unvanı Türkiye Emlak Bankası AŞ şeklinde değiştirilmiştir. 1992 yılında Denizcilik Bankası’nı devralan banka, 2001 yılında TC Ziraat Bankası AŞ’ye devredilerek, tasfiye sürecine girmiştir. Mevcut unvanı: Tasfiye Hâlinde Türkiye Emlak Bankası AŞ (<http://www.tasfiyeemlak.com>).

canlılığa kavuşmasını geciktirmiştir. İktisadi kalkınma yönündeki lafzî hedefler ile fiili gerçekleştirmeler farkını açıklayan husus, İstanbul’un potansiyelinin değerlendirilme seviyesidir.

KURULUŞTAN İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI’NA KADAR İSTANBUL İKTİSADİYATI (1923-1945)

Türk iktisat tarihi dönemlendirilirken farklı kriterlere göre çeşitli sınıflandırmalara rastlanmaktadır. İstanbul eksenli bakıldığında, kuruluşun II. Dünya Savaşı sonuna kadar olan dönemin, tek başlıkta ele alınabilir. Zira XX. yüzyılın ilk yarısının, gerek iki dünya savaşı sırasında ve gerekse iki savaş arası dönemde İstanbul için kolay geçmediğini söylemek mümkündür.

Bilindiği üzere, Mustafa Kemal Paşa Samsun’a çıkmak üzere 16 Mayıs 1919 tarihinde vapurla İstanbul’dan ayrıldıktan sonra, 1 Temmuz 1927 tarihine kadar, sekiz yılı aşkın bir süre şehre hiç gelmemiştir. Bu sekiz yıllık dönemin ilk yıllarında Millî Mücadele nedeniyle fiilî imkânsızlıktan bahsedilebilir. Ancak Cumhuriyet’in ilânından sonra da yaklaşık dört yıl boyunca Reisicumhur Mustafa Kemal’in İstanbul’a gelmemiş olması, imkânsızlık ile açıklanabilecek bir süre değildir. Hatta bu dönemde, 12 Eylül 1924 günü, Mudanya-Trabzon seyahati vesilesiyle Boğaz’dan transit geçerken dahi İstanbul’da durmamış olması, bir anlamda İstanbul’un cezalandırılması şeklinde yorumlanmıştır. Cumhuriyet’in kuruluş dönemi

iktisat politikası tercihleri incelendiğinde, bu yorumu destekleyen başka örnekler de vardır.²⁰

Reisicumhur Mustafa Kemal'in yıllar sonra İstanbul'a döndüğü 1 Temmuz 1927 tarihi, birinci emisyon banknotların 500 TL ve 1.000 TL'lik kupürlerinin de tedavüle çıktığı gündür. Türkiye'nin birinci emisyon banknotları üzerinde İstanbul'a ilişkin hiçbir ibarenin bulunmaması tesadüfle açıklanamaz.²¹ İstanbul'un memleket ekonomisindeki ağırlığı da siyasi, tarihî, coğrafi nitelikleri de kolayca göz ardı edilebilecek seviyede değildir. Ancak ilk emisyon banknotlarda, bazı coğrafi gravürler birkaç kez tekrar edildiği hâlde İstanbul'a ilişkin hiçbir iz bulunmamaktadır.

Keza, İtibar-ı Millî Bankası ve diğer "millî şirketler"²² yanında, İttihat ve Terakki'ye yakın kişiler tarafından Osmanlı'nın son yıllarında kurulmuş şirketlerin tamamının akıbetini "ticari başarısızlık" ile açıklamak zordur.²³ Dönemin siyasi algısının, şehrin iktisadi imkânları üzerinde sonuçlarının olmaması mümkün değildir.

İktisadi gelişimin kabaca en kolay gözleendiği nokta, nüfus gelişimidir. Ekonomik gelişim ile nüfus arasındaki ilişki, yumurta-tavuk ilişkisi gibi görülebilir. Bir yerin nüfus değişimine bakılarak ekonomik durum değişimi hakkında kanaat sahibi olmak mümkündür. Türkiye'nin 1927 yılında yapılan ilk genel nüfus sayımına

²⁰ Nitekim ilk ziyaretin 1926 İzmir suikastı temizliğinden sonra olması ve *Nutuk*'un önemli bir kısmının yıllar sonra ilk kez ziyaret edilen İstanbul'da yazılması bu hesaplama bakış açısına anlam yüklemeye açık detaylar olarak görülebilir. *Nutuk*'un daha geç bir tarihte ve İstanbul dışında yazılmasının üslubunu etkileyeceği iddiası da spekülasyona müsaittir.

²¹ Türkiye'nin 1927 yılında tedavüle çıkarılan ve bir kısmı 1949'a kadar tedavülde kalan birinci emisyon banknotları üzerindeki gravürler şöyledir: 1 TL Ön yüz: Çiftçi ve İlk Meclis Binası, Arka yüz: Ulus Maliye Bakanlığı binası. 5 TL Ön yüz: Bozkurt ve Ankara Kalesi, İlk Meclis Binası, Arka yüz: Ankara ve Taşköprü. 10 TL Ön yüz: Bozkurt ve Ankara Kalesi, Arka yüz: Ankara Köprü ve Kalesi. 50 TL: Ön yüz Mustafa Kemal, Arka yüz: Afyonkarahisar. 100 TL Ön yüz: Mustafa Kemal, Arka yüz: Ankara ve Taşköprü. 500 TL: Ön yüz: Sivas Çifteminare, Mustafa Kemal, Arka yüz: Sivas Umumi Manzarası. 1.000 TL Ön yüz: Mustafa Kemal, Arka yüz: Vadiden geçen demiryolu. T.C. Merkez Bankası banknotlarında yer alan İstanbul'a ilişkin ilk iz, 15 Haziran 1939 tarihinde tedavüle çıkan ikinci emisyon birinci tertip 500 TL'nin arka yüzündeki Rumelihisarı gravürüdür. Aynı kupürün 18 Kasım 1940 tarihinde tedavüle çıkarılan ikinci tertip baskısının ön yüzündeki Atatürk portresi ve filigranı, İsmet İnönü'nün portre ve filigranı ile değiştirilmiş, arka yüzündeki Rumelihisarı gravürü aynı kalmıştır.

²² Millî iktisat politikası ve millî şirketler için bkz. Zafer Toprak, *Türkiye'de Millî İktisat: 1908-1918*, İstanbul 2012.

²³ Osmanlı'nın son döneminde kurulmuş şirketlerin 1930 itibarıyla faaliyet durumları için bkz. Hamit Tahsin, Remzi Saka, *Sermaye Hareketi*, İstanbul 1930.

4- 1929'da Kapalıçarşı'da bir dükkân (İBB, Kültür A.Ş.)

göre; İstanbul'un nüfusu 699.769, Ankara'nınki 74.000 kişidir. 1935 nüfus sayımında İstanbul'un nüfusu 739.171'e çıkarken, Ankara'nın merkez nüfusu 123.000'e yükselmiştir. Diğer bir ifadeyle, sekiz yıl içinde Ankara'nın nüfusu %66 oranında yükselirken, İstanbul'un nüfusu sadece %5 artmıştır. Cumhuriyet kurulduğu sırada İstanbul on kat büyükken, yaklaşık on beş yıl içinde bu oran yarı yarıya düşmüştür.

İstanbul, 1927 genel nüfus sayımına göre, nüfusu 100.000'in üstünde olan iki şehirden biridir.²⁴ Ülke nüfusunun büyük kısmı köylerde veya köy gibi şehirlerde yaşamaktadır. İstanbul hâlâ ülkenin en büyük şehridir; ama Cumhuriyet sonrası en büyük nüfus ve ekonomik güç kaybını da İstanbul yaşamıştır.

²⁴ Türkiye 1927 genel nüfus sayımına göre nüfusu 100.000'den fazla olan diğer şehir İzmir'dir (Bkz. Oktay Yenal, *Cumhuriyet'in İktisat Tarihi*, İstanbul 2010, s. 12).

5- 1929'da İstanbul Darphanesi'nde basılan paralar (İBB, Kültür A.Ş.)

İstanbul'un 1907 yılındaki nüfusuna ancak 1950'lerde tekrar ulaşabilmesi ve 1927'ye kadar nüfusunun azalmış olması, ekonomisinin bu dönemdeki canlılığı hakkında fikir vericidir.

Kuruluş dönemi kalkınma ve sanayileşme çabalarında İstanbul ikinci plandadır. Erken dönemde planlanan on bir büyük sanayi işletmesinin büyük kısmı İstanbul dışındadır. Bunun tek istisnası Paşabahçe Cam Fabrikası'dır. Bir de mevcut Bakırköy Mensucat Fabrikası tevzi edilmiştir.²⁵ O dönem yatırımların İstanbul dışına yapılmasının bir açıklaması, ülkeyi topyekûn kaldırmak hedefi olabilir. Ancak verimli işletmecilik ilkeleri açısından değerlendirildiğinde; ham maddeye, iş gücüne ya da pazara yakınlık önemlidir. Bu faktörler bakımından değerlendirildiğinde, İstanbul'un pazar, ham madde veya iş gücü imkânları bakımından o dönemde başka yerde planlanan hiçbir sanayi yatırımında mukayeseli, hatta mutlak üstünlüğe sahip olmadığına iddia edilmesi mümkün görünmemektedir.²⁶ İstanbul göz ardı edilirken "kalkınmayı ülke geneline yayma" açıklamasıyla Erzurum gibi pancar üretimi olmayan bir yere şeker fabrikası kurmak (ham maddesi

²⁵ İstanbul'a Cumhuriyet'in erken döneminde yapılan fabrikalardan biri de 1951 yılında açılan Mecidiyeköy Likör Fabrikası'dır. Ancak bu fabrika "İlk 11 büyük fabrika" arasında sayılmaz.

²⁶ Nitekim 1950 yılında Ankara'da toplanan Sanayi Kongresi'nde, sanayileşmenin en büyük sorunları arasında "kuruluş yeri seçiminde yapılan hatalar" ilk sırada sayılmıştır. Aynı tespit 1947 Sanayi Kongresi'nde de eleştiri konusu olmuştur. Resmî tarihe göre, devlet fabrikaları açısından ortaya konan tabloda olumsuz bir durum yoktur. Oysa fiiliyatta yöneticiler arasında 1954-1957 yılları arasında kurulan fabrikaların kuruluş yeri seçimi konusunda ciddi bir gerilim yaşanıyordu (Bkz. Şafak Altun, *Atatürk, İnönü ve Bayar'ın İktisat Kavgası*, İstanbul 2008, s. 139-140).

havaleli bir üründe üretimi kaynağa yakın yerde yapmamak) gibi tercihlerin ülke ekonomisine etkinlik maliyeti yüksek olmuştur.

Osmanlı döneminden kalan imtiyazlı şirketlerin çoğu, varlığını 1920'lerde de korurken, Cumhuriyet Hükûmeti de yabancı sermayeli şirketlere yeni imtiyazlar vermiştir. İstanbul-Seydiköy Gaz ve Elektrik Şirketi (1924 yılında, Belçika sermayeli), İzmir Telefon Şirketi (1925, İsveç), İzmir Elektrik ve Tramvay Şirketi (1926, Belçika), Zingal Ormancılık Şirketi (1927, Belçika), Güney Anadolu Manganez Madencilik Şirketi (1927, Alman), Kireçlik Krom Madencilik Şirketi (1927, Fransız), Adana Elektrik Şirketi (1928, Alman), Ankara Elektrik ve Gaz Şirketi (1928, İngiliz), Fethiye Simli Kurşun Madencilik Şirketi (1928, Fransız), Ford Şirketi (1929, Amerikan) ve Kömür Madencilik Şirketi (1929, Fransız) Cumhuriyet döneminde kurulan imtiyazlı yabancı şirketlerdendir.²⁷

Aynı dönemde bazı yabancı şirketler de imtiyaz almaksızın Türkiye'de fabrikalar tesis etmiştir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında biri Belçika diğeri Fransız sermayeli iki çimento fabrikası kurulmuştur. Bir İngiliz firması 1925 yılında Adana'da büyük bir çırçır fabrikası açmıştır. Bu tür yatırımların önemlileri arasında, İstanbul'da Nestle'nin çikolata fabrikası, HMV ve Columbia'nın plak, bazı yabancı kimya şirketlerinin ilaç fabrikaları, bir Japon grubunun Bursa'daki ipekli dokuma fabrikası sayılabilir. Tezel'in ifadesiyle özetlemek gerekirse; "Bazı iyi araştırılmamış sanılarla yazılıp söylenenlerin aksine, 1920'ler Türkiye'si, Türkiye için önemli sayılabilecek bir yabancı sermaye akımına tanık oldu."²⁸

Erken Cumhuriyet döneminde İstanbul'a kamu yatırımlarında öncelik verilmediği gibi, kamulaştırılan bayındırlık işletmelerinin çoğu İstanbul'dadır. Hükûmet tarafından 17 Haziran 1937 tarihinde satın alınan Kadıköy Su Şirketi, 23 Mayıs 1938'de satın alınan İstanbul Elektrik Şirketi, 28 Ocak 1939'da satın alınan İstanbul Tramvay Şirketi ve 30 Ocak 1939'da satın alınan Tünel Şirketi bunlara örnektir.

Doğal tekel niteliğinde bayındırlık hizmeti veren işletmelerin kamu elinde bulunması bir iktisat politikası tercihi olarak makul kabul edilebilir. Ancak mali sıkıntıların had safhada olduğu bir dönemde, kısıtlı kaynakların özel kesimin elindeki mevcut işletmelerin kamuya transferi için harcanması yerine, sahip olunan

²⁷ Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadî Tarihi (1923-1950)*, Ankara 1986, s. 169-170.

²⁸ Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadî Tarihi*, s. 168-170.

6a-b- İstanbul Ticaret Borsası (İBB, Kültür A.Ş.)

kamu gücüyle bu şirketlerin hizmet ve fiyat politikalarına müdahale edilerek, faaliyet ve kârlılıklarının kontrolü de mümkündür. Zira “Cumhuriyet döneminin dış borçlarının önemli bir kısmı, Düyûn-ı Umûmiye’den ziyade, millileştirmelerden kaynaklanmıştır.”²⁹ Kamu düzenlemeleriyle bu şirketler üzerinde hedeflenen kontrolün sağlanmasının da anlamlı bir politika alternatifi olabileceği hususunun, artık soğukkanlılıkla savunulabilir olduğu düşünülmektedir. Zira millileştirmeler iktisadi devletçiliği doğurmuş, ancak beklenen sonuçları üretememiştir. Vergiler ve dış borçlar; yeni yatırımlara ve millî gelir artışına dönüştürüleceğine, mevcut sermayenin mülkiyet değişikliği için kullanılmıştır.

Özellikle 1930’ların ikinci yarısında hızlanan kamulaştırmalar, izleyen yıllarda da devam etmiştir. Haliç Vapurları Şirketi 15 Nisan 1941’de Ulaştırma Bakanlığı’na devredilmiştir. Aynı bakanlık tarafından 4 Temmuz 1944’de Şirket-i Hayriye’ye el konulmuştur. Diğer taraftan Varlık Vergisi borcu nedeniyle 4 Şubat 1944’te de iki özel şirketin vapurlarına el konulmuştur.

İstanbul, Varlık Vergisi tahakkuk ve tahsilatının en yüksek olduğu vilayettir. Dolayısıyla bu verginin de İstanbul ekonomisine maliyeti olmuştur. Ancak diğer taraftan mülkiyet transferi sonrasında İstanbul’un “öteki” vasfının zayıflamasına katkıda bulunduğu da söylenebilir.

Zira vergi borcu nedeniyle acilen satılığa çıkarılan varlıklar için bankaların açtığı krediler, oldukça seçici bir şekilde dağıtılmıştır.³⁰

Nuri Demirağ (d. 1886-ö. 1957) tarafından 1936’da İstanbul Beşiktaş’ta kurulan Türkiye’nin ilk özel sektör uçak fabrikası ve Yeşilköy’de kurulan Gök Okulu’nun akıbeti farklı değildir. Teknolojisi itibarıyla döneminde “A sınıfı yolcu uçağı” üretimi yapabilen ve çeşitli ülkelerden siparişler alan, bazılarını teslim eden millî müteşebbise ait bu fabrika, gayet başarılı bir şekilde çalışırken, Ankara’nın bakış açısı değişikliği nedeniyle Türk Hava Kurumu tarafından verilen siparişler iptal edilmiştir. Bununla yetinilmeyip ihracatının da engellenmesi ve sonunda kapatılıp kamulaştırılması, dönemin siyasi tercihleri itibarıyla uygun görülse de, ülkenin sanayileşme altyapısında yapılan tahribatın müteşebbis sanayicinin şahsı ya da İstanbul şehri ölçeğiyle sınırlı kaldığını düşünmek mümkün değildir.³¹

³⁰ Türkiye’nin ilk büyük tekstil fabrikası olan Mensucat Santral AŞ’nin “G” (gayrimüslim) ve “D” (dönme) ortaklarının Varlık Vergisi sürecinde banka ve yargı nezdindeki itibarlarına ilişkin bkz. Leon N. Taranto Tur’arlan, *Varlık Vergisi Faciasının Neticelerinden: Taranto-Bezmen Davası*, İstanbul 1951.

³¹ Henüz hak ettiği ölçüde incelenmemiş bu konu için bkz. Necmettin Deliorman, *Nuri Demirağ Hayatı ve Mücadeleleri*, İstanbul 1957; Fatih Mehmet Dervişoğlu, *Nuri Demirağ: Türkiye’nin Havacılık Efsanesi*, İstanbul 2007; Ziya Şakir, *Nuri Demirağ Kimdir*, İstanbul 2011; Mehmet Bahattin Adıgüzel, *Hayallerini Uçuran Adam Nuri Demirağ*, İstanbul 2015.

²⁹ Güneri Akalın, *Atatürk Dönemi Maliye Politikaları*, Ankara 2008, s. 113.

7- 1930'da İstanbul sokaklarında pamuk çuvalları (İBB, Kültür A.Ş.)

Türkiye'nin sanayileşme sürecinde XX. yüzyılı ıskalama nedenleri incelenirken dikkate alınması gereken tecrübelerden biri, uçak fabrikası kurma teşebbüsleridir. Dönemin en varlıklı işadamı olan Nuri Demirağ'ın İstanbul'da bir uçak fabrikası kurma teşebbüsü sırasında yaşadığı tecrübeler, hükûmetten destek görmek bir tarafa, maruz kaldığı köstekler, yargıda yaşadığı sorunlar, Türkiye'nin sanayileşme çabasında yaşanan patinajın özeti gibidir. Nuri Demirağ, o konuda tek örnek değildir. Aynı dönemde Vecihi Hürkuş'un tecrübeleri de farklı olmuştur.

Vecihi Hürkuş (d. 1896-ö. 1969), Kadıköy'de bir keresteci dükkânını kiralayarak ilk Türk sivil uçağı olan VECİHİ XIV'ü inşa etmiş, ilk uçuşunu 27 Eylül 1930'da Kadıköy Fikirtepe'de büyük bir kalabalık ve basın topluluğu karşısında yapmıştı. Bu uçuştan sonra VECİHİ XIV ile önce Yeşilköy'e sonra Ankara'ya uçmuştur. Uçabilirlik Sertifikası için İktisat Bakanlığı'na başvurmuş, 14 Ekim 1930'da; "Tayyarenin teknik vasıflarını tespit edecek kimse bulunmadığından gereken vesika verilmemiştir." cevabını almıştır.³² Bunun üzerine Hürkuş, ruhsat alabilmek için uçağını sökerek, demiryollarından kiraladığı vagonla Çekoslovakya'ya gönderebilmesi için müsaade almıştır. Tayyareye ait statik raporu gibi resmî evrak önce Çek diline çevrilmiş, uçak tekrar monte edilerek, uçağın malzemeleri ve her türlü teknik kontrolü

³² Esasen 1930 yılında VECİHİ XIV model uçağına ruhsat verilmemekle yetinilmiş olması Vecihi Hürkuş için bir şanstı. Sınırlı imkânlarla 1925 yılında imal ettiği "VECİHİ K-VI" adlı uçağına ruhsat istediğinde "Bu işten anlayan, dolayısıyla ruhsat verebilecek kimse olmadığı" bildirilmiş, ayrıca 28 Ocak 1925 tarihinde havalanarak deneme uçuşu yaptığı için "izinsiz uçuşu" gerekçesiyle cezalandırılmıştı.

yapıldıktan sonra uçuş kontrolü tamamlanmıştır. Hürkuş, 23 Nisan 1931'de Çekoslovakyalı yetkililer tarafından düzenlenen bir törenle, başköşesinde "Yaşasın Türk Tayyareciliği" yazılı bir pankartla onurlandırılarak uçuş müsaadesini almıştır. 25 Nisan 1931'de Çekoslovakya'dan uçarak Türkiye'ye gelmek için yola çıkıp 5 Mayıs 1931'de Türkiye'ye gelmiş, ancak 3 Kasım 1931'de gelen telgraf emri ile VECİHİ XIV'ün uçuştan men edilerek uçuşu yasaklanmıştır. Nuri Demirağ'dan sağladığı finansman desteği ile "Nuri Bey" adlı (Vecihi K-XVI) uçağını da imal etmiştir. Vecihi Hürkuş, 1954 yılında ilk sivil havayolu şirketi olan Hürkuş Havayolları'nı kurmuştur. Ancak günümüzde böyle bir şirket mevcut olmadığı gibi, hikâyesi dahi yeterince bilinmemektedir.³³

Türk iktisat tarihinin münhal konularından biri olan Cumhuriyet'in kuruluş döneminde İstanbul-Ankara çatışması, iktisadi sonuçları açısından henüz incelenmiş değildir.³⁴ Ancak 1920'ler ve 1930'larda birçok iktisat politikası tercihinde bu çatışmanın izlerini görmek mümkündür. Zira Ankara'nın bakış açısıyla İstanbul'da ekonomik gücü elinde bulunduranlar ya siyasi rakip olarak görülenler ya da millî devlet anlayışında kabulü kolay olmayan azınlıklardı. Bu nedenle Cumhuriyet'in kuruluş dönemi iktisat politikalarını bir anlamda "İstanbul'un potansiyelini kullanmadan kalkınma çabaları" olarak nitelemek mümkündür. Örneğin, Cumhuriyet'in erken döneminde birçok kongre, konferans Ankara'da toplanmıştır. İstanbul ve Ankara'nın bu dönemdeki fiziki imkânlarının mukayese kabul edilmesi bir tarafa, "Balıkçılık Kongresi" gibi toplantıların, Ankara'da yapılması tercihinin uygunluğu tartışılabilir. Başarılı bir toplantı için ön şart olan ilgili tarafların katılımının sağlanması bakımından, ulaşım ve konaklama imkânlarının gelişmediği dönemde Ankara'nın tercih edilmesinin, güç gösterisi dışında anlamlı bir gerekçesinin olmadığı açıktır. Erken dönemde İstanbul'da toplanması

³³ Vecihi Hürkuş, *Havalarıda 1915-1925*, İstanbul 1942; Vecihi Hürkuş, *Bir Tayyarecinin Anıları: Yaşantı*, İstanbul 2000; Mehmet Gürbüz Gürer, *Vecihi Hürkuş: Göklerin Korkusuz Adamı*, İstanbul 2001; Mehmet Bahattin Adıgüzel, *Türk Havacılığında İz Bırakanlar*, Ankara 2001.

³⁴ Erken Cumhuriyet döneminde İstanbul-Ankara gerilimini mimari açıdan ele alan bir makale için bkz. Uğur Tanyeli, "Erken Cumhuriyet İstanbulu Bir Mimari Direnme Odağı mı?", *İstanbul Araştırmaları Yıllığı*, 2012, sy. 1, s. 205-218. Konuyu siyasi açıdan ele alan popüler bir kitap için bkz. Seyfi Öngider (ed.), *İki Şehrin Hikayesi: Ankara-İstanbul Çatışması*, İstanbul 2005.

8- 1930'da Galatasaray Lisesi'ndeki yerli mallar sergisinde zamanın tanınmış itriyat fabrikatörü Evliyazade Nurettin, Cevdet Kerim İncedayı'dan belgesini alırken (İBB, Kültür A.Ş.)

tercih edilen kongreleri iki grupta sınıflandırmak mümkün görünmektedir. İlki, yabancı ülkelerden de katılım olan uluslararası toplantılardır.³⁵ Bir de yerli malı kullanımının ya da tasarrufun özendirilmesi gibi amaçlarla toplanan birkaç kongrede mekân olarak İstanbul tercih edilmiştir.

Örneğin, 4 Nisan 1929'da İstanbul'da toplanan konferansta "Gençlik! Yerli malı kullan!" mesajı verilmiştir. Türkiye İş Bankası'nın merkezi Ankara'dadır ama "Tasarruf günü" ilânı 17 Aralık 1929'da Türkiye İş Bankası İstanbul şubesi tarafından yapılmıştır. Ankara'daki genel müdürlük vasıtasıyla tüm ülkede geçerli bir kampanya düzenlemek yerine, "Tasarruf günü"nü İstanbul şubesinin organize etmesi anlamlı görünmektedir.

³⁵ Örneğin, 8 Temmuz 1929 Balkan Talebe Konferansı İstanbul'da toplanmıştır. Aneak 1920 ve 1930'larda millî kongreler için daha çok Ankara tercih edilmiştir (Bkz. *Cumhuriyet Ansiklopedisi*, İstanbul 2002, c. 1-2.

İzmir İktisat Kongresi ve İstanbul

Dönem olayları incelendiğinde, 1923 İktisat Kongresi'nin İzmir'de düzenlenmesinin de İstanbul'un iktisadi üstünlüğüne ve İstanbul'daki ekonomik çevrelere mesaj verme amacı taşıdığını söylemek mümkündür.

İzmir'de 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihleri arasında toplanan İktisat Kongresi'nden birkaç ay önce, Millî Türk Ticaret Birliği (MTTB) tarafından Aralık 1922'de İstanbul'da bir "Ticaret-i Hariciye Kongresi" toplanması kararlaştırılmıştır. Planlanan bu kongrenin konusu; "İstanbul'da ortaya çıkan iktisadi boşluğu Türk tüccarının doldurması ve Avrupa ve Amerika'dan ticaret çevreleri ile ilişki kurulması yollarının araştırılması"dır. Hazırlıkları Aralık ayına yetişirilemediği için kongre, 15 Ocak 1923 tarihine ertelenir. Aynı günlerde dönemin İktisat Vekili Mahmut Esat Bey (Bozkurt) (d.1892-ö.1943) İstanbul'daki kongreyi düzenleyen MTTB'ye bir yazı göndererek, şubat ayında İzmir'de Türkiye İktisat Kongresi toplanacağı için, İstanbul'daki kongrenin ertelenmesini ve MTTB'nin de İzmir'de toplanacak kongreye katılmasını ister. İzmir'de

9- Zaire Borsa'sı muamele salonu (İBB, Kültür A.Ş.)

kongre toplama çalışmaları bundan sonra hızlanır.³⁶ Bu açıdan bakıldığında; İzmir İktisat Kongresi, İstanbul'dan "rol çalma" teşebbüsüdür.

İzmir İktisat Kongresi'ne her ilçeden sekizer kişi (biret tüccar, sanayici, sanatkâr, amele, şirket, banka temsilcisi ile üç çiftçi temsilcisi) katılması öngörülür. Katılan meslek temsilcisi, dernek ve kurumların büyük kısmı İstanbul'dandır. Örneğin, İstanbul Esnaf Cemiyetleri, İstanbul Hamallar Cemiyeti, Umum Terziler Cemiyeti, Darülfünun Hukuk Mektebi, İstanbul Ticaret Mekteb-i Âlisi, Çiftçiler Derneği, Fransa Darülfünun Mekteb-i Âliye Mezunları Cemiyeti ve Macaristan Türk Mezunları Cemiyeti gibi meslek kesimleri İstanbul'dan gelmiştir. Çiftçi grubu dışında en kalabalık grup İstanbul'dan gelenlerdir. Ankara'nın erteleme talebiyle İstanbul'daki kongreyi toplayamayan MTTB, İzmir'deki

kongreye ağırlığını koymak ister. Ancak delege kontenjanı ve İzmir'e ulaşım dâhil çeşitli sıkıntılarla karşılaşır. Kongreye katılmak üzere yola çıkan İstanbul delegelerinin, İzmir'e varmaları kolay olmamıştır.³⁷

İstanbul'da aynı konuda bir kongre toplanması çalışmaları devam ederken, 1923 Türkiye İktisat Kongresi için İzmir'in tercih edilmiş olmasından Ankara-İstanbul iktisadi çekişmesinin ipuçları yakalanabilir. Zira İstanbul'da kongre düzenleme fikir ve hazırlıkları daha önce başlamıştır. Kongre, Ankara Hükûmetinin denetimi altında toplanmış olmasına rağmen, İstanbul ticaret kesiminin ve fiilen bu kesimi temsil eden MTTB'nin sesini duyurması için bir fırsattır. İzmir İktisat Kongresi, İstanbul ticaret kesimi ile Ankara Hükûmeti arasındaki

³⁶ Koraltürk (haz.), *Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları*, c. 1, s. 16; Tekeli ve İlkin, "1923 Yılında İstanbul'un İktisadî Durumu", s. 262.

³⁷ İzmir iktisat Kongresi'ne katılmak üzere 10 Şubat 1923 günü Gülnihal vapuru ile İstanbul'dan Bandırma'ya hareket eden İstanbul delegelerinin yol boyunca çektikleri sıkıntılar ve izlenimleri için bkz. A. Gündüz Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi 1923 - İzmir*, 4. Baskı, SPK Yayınları, Ankara 1997, s. 169-175.

10- Bir banka şubesi (İBB, Kültür A.Ş.)

gerginliğin ilk örneklerinin sergilendiği yer olur. Zira İstanbul delegeleri, İzmir İktisat Kongresi'ne sadece kalabalık bir grup olarak iştirakle kalmamış, konuya hâkimiyetleri hasebiyle başından sonuna kadar kongreyi fiilen yönlendiren kişiler olmuştur.

İzmir İktisat Kongresi'nin başkanı Kâzım (Karabekir) Paşa'dır; ancak kongre kâtibi, İstanbul tüccarını temsil eden MTTB delegesi Ahmet Hamdi (Başar) olur. Kongre sonunda açıklanan Misak-ı İktisadî'yi sunuş konuşmasında kongre başkanı, "Misak-ı İktisadî'nin Misak-ı Millî'den daha mühim" olduğunu belirtmesine rağmen, Misak-ı İktisadî'de iktisada ilişkin pek bir unsur yer almaz. Misak-ı İktisadî'ye İstanbul delegelerinin talep ettikleri eklemeler de yapılmaz. İstanbul delegelerinin getirdiği öneriler mantıklı da olsa, "İstanbul'a ait" olması, reddi için yeterlidir. Genel olarak kongre sonuçlarından memnun olmayan İstanbul tüccarı, kongrenin ertesi yıl tekrarlanmasını ister. Ancak 1930 yılında Ankara'da toplanan ve İstanbul'un pek temsil edilmediği Sanayi Kongresi'ne kadar bu konuda başka bir kongre toplanmaz.

O dönemde Ankara'nın bakış açısı, İstanbul'un herhangi bir davada önderlik etmesine uygun değildir. İktisat Vekili Mahmut Esat Bey (Bozkurt), İstanbul delegelerini hoş karşılamaz. Hatta muhatapları arasında Millî Mücadele'de aktif görev almış şahıslar bulunmasına rağmen, "millî hükûmete ve davaya ihanet edenlerin İstanbul'da yuvalandıkları" gibi ağır ithamlar telaffuz

edilir. İstanbul'a karşı kategorik bir ötekileştirme söz konusudur. Ekonominin millîleştirilmesi doğrultusunda başlatılan iktisadi savaşta, İstanbul'un önderliğine Ankara razı değildir. Yapılacak işlerden biri de İstanbul'un gücünün kırılmasıdır.³⁸ Ankara'nın bu bakış açısı, Cumhuriyet'in kuruluş dönemlerinde İstanbul'un ekonomik yapısındaki değişimlerin temel belirleyicisi olur. İktisadi mücadelede öncelik, mevcut kıt kaynakların en uygun şekilde değerlendirilmesi suretiyle memleketin iktisadi varlıklarının bir bütün olarak artırılmasıdır. Ancak o dönem öncelik, İstanbul'un iktisadi gücünün Ankara'ya transferi çabasına dönüşür. Herhangi bir şey yapılacaksa, İstanbul dışlanarak yapılmaya çalışılır.

İzmir İktisat Kongresi'nden bahseden hemen bütün kaynaklarda; "yeni kurulacak devletin ekonomisinin ana ilkelerinin belirlendiği" vurgusu yer alır.³⁹ Bu belirlemede İstanbul'un potansiyelinin göz ardı edilmesi niyeti, hatta yabancı sermaye düşmanlığı yoktur. Nitekim 1930'lara kadar kurulan şirketlerde İstanbul'un ağırlığı da yabancı sermaye mevcudiyeti de devam eder.

İktisadi devletçilik politikalarının 1930'larda uygulanma gerekçesi olarak özel sektörün gücünün ve ilgisinin olmadığı vurgulanır. Ancak bu görüş 1920'lerdeki durumu tam yansıtmaz. Ökçün'ün tespitlerine göre,

³⁸ Ahmet Hamdi Başar, "İktisadi Savaş Başlıyor", *Barış Dünyası*, 1967, sy. 56, s. 57-58.

³⁹ Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi*, 4. Baskı, s. 13.

11- 1931'de İstanbul'un önemli ticaret merkezlerinden IV. Vakıf Hanı'nın dışarıdan görünümü (İBB, Kültür A.Ş.)

1920-1930 yılları arasında Türkiye'de 201 anonim şirket kurulmuştur.⁴⁰ Bu şirketlerin 119'unun (yaklaşık %60) kuruluş yeri İstanbul'dur. İstanbul'da kurulan şirketlerin 57'sinin (toplamın %28'i) kurucu, hissedar ya da idare meclisi üyeleri arasında yabancılara rastlanmaktadır. Şirket sermayelerine bakıldığında bu oranlar daha da yüksektir.

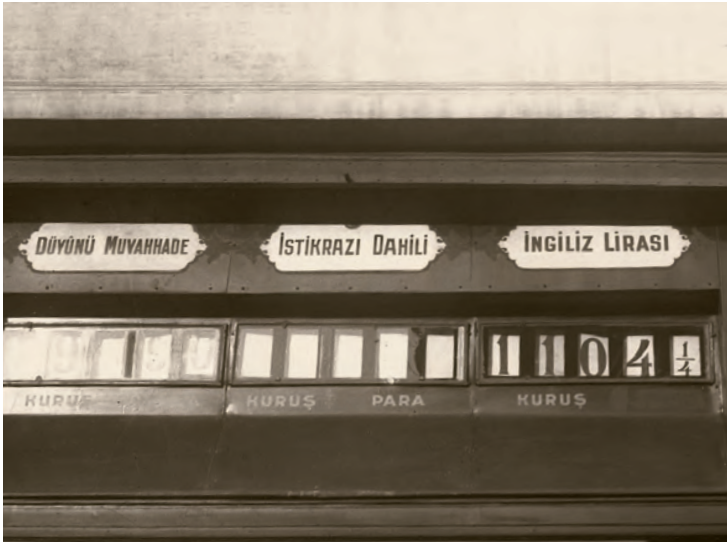
Türkiye'de aynı dönemde bankacılık alanında faaliyet göstermek üzere kurulan 31 Türk anonim şirketinden üçünün kurucu, hissedar ve idare meclisi üyeleri arasında yabancılar bulunmaktadır. Bu üç yabancı ortaklı bankanın, toplam ödenmiş sermayesi 1.230.000 TL'dir ve tamamı İstanbul'da kurulmuştur.

⁴⁰ Bu sayı birkaç eksik olsa da gerçeğe yakın bir rakam olmalıdır. Ancak sadece anonim şirketlerin kastedildiği, diğer şirket türlerinin kapsamadığı dikkate alınmalıdır.

Aynı on yıllık dönemde yerli sermaye tarafından anonim şirket olarak kurulan 28 bankanın ise sadece üçü İstanbul'dadır.⁴¹ Sermaye olarak bakıldığında da yerli bankaların toplam 22.000.000 TL tutarındaki ödenmiş sermayesinin yaklaşık 428.000 liralık kısmı (%2'den azı) İstanbul'da kurulan bankalara aittir.⁴² Bu durum, İstanbul'un ekonomideki tarihsel ağırlığı ile mütenasip değildir. Ancak kuruluş dönemindeki ekonomik gelişmeler hakkında fikir vericidir. Aynı durum, bahsedilen dönemde

⁴¹ İstanbul'da 1920-1930 yılları arasında kurulan bankalar şunlardır. Yerli sermayeli: İstanbul Esnaf Bankası TAŞ (kuruluşu: 14 Haziran 1925, ödenmiş sermayesi: 118.820 TL), Türkiye İmar Bankası TAŞ (kuruluşu: 22 Mart 1928, ödenmiş sermayesi: 286.100 TL) ve Üsküdar Bankası TAŞ (kuruluşu: 11 Ekim 1929, ödenmiş sermayesi: 22.975 TL). Bu dönemde kurulan yerli 28 bankanın toplam ödenmiş sermayesi: 22.040.327 TL'dir.

⁴² A. Gündüz Ökçün, *1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye*, Ankara 1971, s. 99-101.

12- 1928'de IV. Vakıf Hanı'ndaki borsa levhaları (İBB, Kültür A.Ş.)

kurulan sigorta şirketleri için de geçerlidir. Cumhuriyet döneminden 1930'a kadar kurulan sekiz sigorta şirketinden yabancı hissedarı bulunan altısı, İstanbul'da kurulmuştur. Tamamen yerli sermayeli iki şirketin merkezi ise Ankara'dadır.

İktisadi devletçilik politikası çerçevesinde 1930'lardan itibaren kamulaştırılan şirketlerin bazıları, kuruluş izni Cumhuriyet Hükûmeti tarafından verilmiş şirketlerdir. Bu husus, "Osmanlı'dan devralınan imtiyazlı yapının devletleştirildiği" iddiasını zayıflattığı gibi, "özel kesimin teşebbüs gücü yeterli olmadığı için yatırımların mecburen devlet tarafından yapıldığı" açıklamasını da tutarsız hâle getirmektedir. Zira özel sektör tarafında daha önce yapılmış ve hâlihazırda çalışmakta olan bazı yatırımlar, bu dönemde kamulaştırılmıştır. Kısıtlı mali imkâna sahip olan devlet, borçlanarak ya da muaccel harcamalarını iptal ederek bu kamulaştırmaları yapmıştır. Ödenen kamulaştırma bedellerinin bir kısmı ise kamulaştırılan şirketlerin eski sahipleri tarafından yurt dışına çıkarılmıştır. Bu uygulamalarda geçerliliğini koruyan açıklama, İstanbul'un ekonomik gücünün transferidir.

İmparatorluk Merkezi-Millî Devlet Merkezi

İktisat Vekili Mahmut Esat Bey'in ifadelerinde vücut bulan Ankara'nın İstanbul'a karşı bakış açısında, başkent'in Ankara'ya taşınmasının etkileri de dikkate alınmalıdır. Yüzyıllardan beri önce Doğu Roma İmparatorluğu'nun sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi olan İstanbul'un ekonomik canlılığında, kentte istihdam edilen memur ve askerlerin de payı vardır. İstanbul'un başkent vasfını yitirmesi, sadece bu faktör nedeniyle bile İstanbul ekonomisi için önemli bir kayıptır.

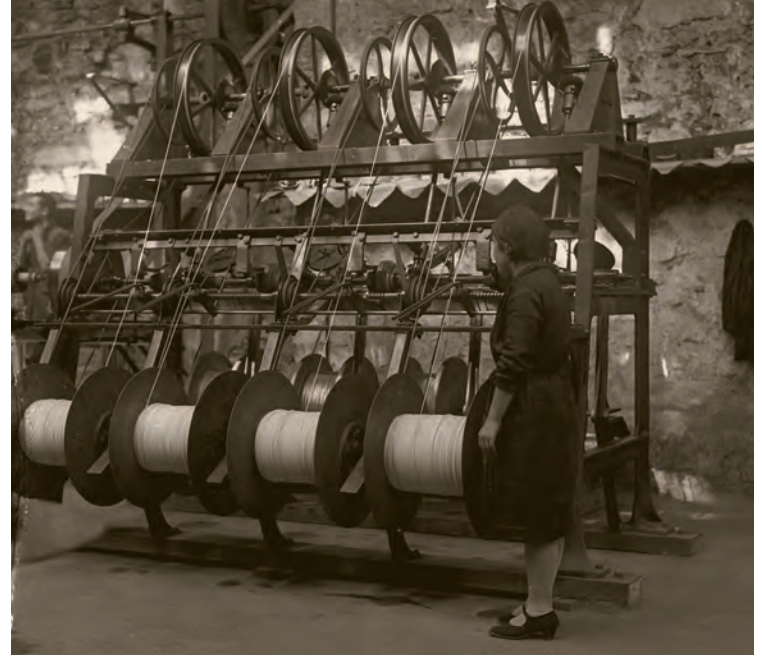
İstanbul'daki ticaret kesimi, başkent değişikliğine karşı olsa da bu karara açıkça karşı çıkamaz.⁴³ Cumhuriyet'in siyasi merkezinin Ankara olması, İstanbul'un "payitaht" olmaktan kaynaklanan avantajlarını yitirmesi anlamına gelmektedir. Bu durumda İstanbul, ancak Türkiye'nin *iktisadi* merkezi olarak gelişebilir. Ancak siyasi merkezin iradesi bu konuda da teşvik edici değildir.

Millî Mücadele'nin Batı emperyalizmine karşı yürütülmüş bir hareket olduğu resmî söylemine karşın, 1930'lara kadar Türkiye'de yabancı sermaye varlık göstermiştir. Bu dönemde İstanbul'da Osmanlı'dan müdevver yabancı sermayeli Türk şirketleri faaliyet gösterirken, hatta yenileri kurulurken, Ankara'da ise kamu sermayeli, yerli sermayeli Türk anonim şirketleri kurulmaktadır.⁴⁴ Böyle bir ortamda siyasi otoritenin tercihi açıktır. İstanbul'daki Müslüman-Türk tüccarın tercihi olan yabancı ağırlıklı şirketlerin Türkleştirilmesi politikası yanında, Ankara merkezli yeni yerli şirketler ve millî burjuvazi yaratılması çabaları ağırlık kazanır. Zira İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nın (İTSO) "Türk Ticaret Odası" olmadığı yakınmaları İstanbul tüccarında vardır. Ancak İTSO'nun Türkleştirilmesi sürecinde yönetime getirilenler de, Ankara nezdinde yeterince makbul görülmesi gerek, Ankara'da alternatif yaratma çabaları İTSO'nun yönetiminin Türkleştirilmesinden sonra da devam eder.⁴⁵ Fakat Ankara'nın finans ve ticaret potansiyeli yetersizdir. Devletçilik politikasının benimsenmesinden sonra kurulan kamu bankaları ve iktisadi işletmelerinin neredeyse tamamının merkezi

43 Bilindiği üzere son "İttihatçı Kongresi" Cavid Bey'in Nişantaşı'ndaki evinde 12-13 Nisan 1923 tarihinde toplanmıştır. Öncesinde Kara Kemal ile görüşen Mustafa Kemal'in seçimlerde İttihatçıların alacakları tutumun belirlenmesini istemesi üzerine yapılan toplantıda dokuz maddelik bir program belirlenir. "Dokuz Umde"den farklı olan bu programın maddelerinden biri, *İstanbul'un başkent olmasıdır*. Toplantı sonuçları hemen bildirilir. Sadece iki gün sonra, 15 Nisan 1923 tarihinde *Hıyanet-i Vataniye Kanunu*'nda yapılan değişiklikle "Dokuz Umde Programı dışında siyaset yapmak" yasaklanmıştır. Bunun bir anlamı da, başkent unvanını İstanbul'a iadesi önerisinin gündeme getirilmesi imkânının kalmamasıdır.

44 Bu dönemde Türkiye'de kurulan yerli ve yabancı sermayeli anonim şirketlerin listesi için bkz. Ökçün, *Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye*.

45 İTSO'nun Türkleştirilmesi politikası ve bu süreçte rol oynayanların Ankara nezdinde yeterince makbul sayılmadığı kanaatinin bir göstergesi olarak, İTSO'nun 50. yılı vesilesiyle çıkarılan kitapta bu konu ve Türkleştirme sürecinde aktif çaba sarf eden isimlere yer verilmemiş olması gösterilebilir (Bkz. Hakkı Nezihi, *50 Yıllık Oda Hayatı 1882-1932*, İstanbul 1932). Bu durum, İTSO'nun millileştirilmesinde öncül rolü üstlenmiş olan Ahmet Hamdi Başar tarafından da daha sonra sitem konusu yapılmıştır ("İstanbul Ticaret Odası Nasıl Millileşti?", *Bariş Dünyası*, 1967, sy. 57, s. 58-59).

13a-b- 1930'lu yıllarda İstanbul fabrikalarındaki üretimden kesitler (İBB, Kültür A.Ş.)

Ankara'dır. Bu durum, siyasi merkez niteliğini yitiren İstanbul'un iktisadi merkez niteliğinin de zayıflatılması anlamına gelmektedir. Türkiye'de 1923-1950 arasındaki iktisadi gelişme tecrübesinin çarpıcı özelliklerinden biri de, devlet bürokrasisinden gelen insanların, sanayi burjuvazisini oluşturmasıdır.⁴⁶

Ankara'da uzun zaman, iktisadi fizibilite başka yerin tercihini gerektirse bile, kamu şirketlerinin merkezleri başkentte bulunur anlayışı kabul görmüştür. Kamu bankalarının genel müdürlüklerinin iktisadi merkez yerine, siyasi merkezde bulunmasının neden olduğu verimlilik kayıpları, 24 Ocak 1980 Kararları ile başlayan dönemde tartışma konusu yapılmaya başlanmıştır. Ancak ağırlıklı faaliyet yeri ve yönetim merkezi farklılığının sıkıntılarını kamu bankaları, XX. yüzyıl boyunca derinden yaşamıştır. Bazı bankalar merkezlerini İstanbul'a taşımış, bazıları taşıyamadan kapanmıştır.

Örneğin, 1930'a kadar merkez bankası statüsündeki Osmanlı Bankası dâhil, belli başlı tüm bankaların faaliyetleri İstanbul'da iken, Cumhuriyet döneminde kamu tarafından kurulan Merkez Bankası ve diğer

mevduat ve yatırım bankalarının yönetim merkezi Ankara olmuştur. Ankara'ya taşınan bankaların ilki, Ziraat Bankası'dır. İzmir'in 1919 yılında işgali sırasında Yunanlılar burada ayrı bir Ziraat Bankası İdare Merkezi oluşturup işgal ettikleri bölgedeki şube ve sandıkları bu merkeze bağladılar. Ankara Hükûmeti de 1920'de meclisin açılmasının ardından, nüfuzu altındaki yerlerde bulunan şube ve sandıkların yönetimini Ziraat Bankası Ankara Şubesi'ne bağlamıştı. Nihayet 1924 yılı *Bütçe Kanunu* ile bir anonim şirket hâline getirilen TC Ziraat Bankası'nın merkezi de Ankara oldu.

Kuruluş ve faaliyet yeri İstanbul olan Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası'nın, İzmir suikastı akabinde yaşanan tasfiye sürecinde, kendisinden her bakımdan daha küçük ölçekli fakat 1924 yılında Ankara'da kurulmuş Türkiye İş Bankası'na devredilmiş olması da aynı yaklaşımın bir uzantısıdır. Zira bu kuruluş yeri farklılığı, bankaların mülkiyet yapısını da açıklamaktadır. Bu gelişmelerin hepsi, İstanbul'un iktisadi gücü üzerinde zayıflatıcı etki yaratan siyasi tercihlerdir.

I. Dünya Savaşı'nı izleyen 1920'ler, global ekonomik konjonktür açısından 2000'li yılların kolay kredi dönemine çok benzer. 1929 buhranı öncesindeki yıllar, iktisat literatüründe "Şahlanan Yirmiler" (Roaring '20s) olarak anılır.⁴⁷ Türkiye, bu iktisadi konjonktürün

⁴⁶ Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, s. 396. Oransal tespitler çarpıcıdır: "1968'de en az 50 kişi çalıştıran ve 1921-1950 arasında kurulmuş işletmelerin sahiplerinin yaklaşık %40'ı iş hayatına kamuda atılmışlardı. Bu oran 1921-1950 arasında kurulmuş işletmelerde sadece %13 olmasına rağmen, devlet kapitalizmine dayanan sanayileşme politikalarının uygulandığı 1931-1940 arasında kurulmuş işletmeler için %78 ve 1941-1950 arasında kurulmuş işletmeler için %31'dir.

⁴⁷ Bu dönemin öncesi ve sonrasındaki savaş ve krizler nedeniyle "geçici istikrar ve gelişme" dönemi olarak nitelendirilenler de vardır. Ancak, savaş sonrasında dünya üretiminin hızla arttığı, geleceğe dönük iyimserlik ve spekülasyonun yaygınlaşmış olması bakımından nitelik farkı yoktur (Bkz. Oya Silier, "1920'lerde Türkiye'de Millî

14- İstanbul'da bir yumurtacı (İBB, Kültür A.Ş.)

fırsatlarını yeterince değerlendirememiştir.⁴⁸ Ülke içinde yöntem tartışmaları, güç tahkimatı çabaları ve ötekileştirme gösterileriyle bu istisnai dönemin ülkenin iktisadi gelişiminde sağlayabileceği imkânlar ıskalanmıştır. Batı'da finansman kolay ve ucuz iken, yeni Cumhuriyet'in ilk yıllarında özel sektör yoluyla bu finansmana ulaşma ve uluslararası ticaret fırsatlarını yakalama şansı yeterince değerlendirilmemiştir. Zira bu finansmana o yıllarda ulaşabilecek olan İstanbul'da yerleşik finans ve ticaret çevreleri o dönemde ülkeyi terk etme veya hayatta kalma mücadelesi vermektedir.⁴⁹ Dünyada 1920'ler boyunca yükselen trendden Türkiye'nin yararlanamamış olması, 1929 buhranının dış ticaret dengeleri üzerinde yarattığı olumsuz etkilere maruz kalmaktan onu kurtarmamıştır. Nitekim iktisadi buhranın en olumsuz etkilediği kesimlerden biri de şüphesiz tacirlerdi.⁵⁰

Kuruluş döneminde -İstanbul'a prim vermemek uğruna- gayriiktisadi ekonomik model tercih edilmemiş olsa, ülkenin XX. yüzyılı daha müreffeh geçirebileceğini söylemek, isabetsiz bir iddia değildir. Nitekim Cihan Harbi'nin mağlubu ve 1923-1924 yıllarında hiper-enflasyonu ile ekonomisi tahrip olan Almanya'nın kısa

Bankacılığın Genel Görünümü", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri: Metinler/Tartışmalar, 8-10 Haziran 1973*, ed. Osman Okyar ve H. Ünal Nalbantoğlu, Ankara 1975, s. 485-555).

48 Bkz. İlhan Tekeli, Selim İlkin, *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Araştırmaları*, İstanbul 2009.

49 Bu dönemde iktisadi gelişmede aktif rol alabilecekken hayatta kalamayan Cavid Bey (d. 1875-ö. 1926) ve Kara Kemal (ö. 1926) gibi İstanbullular da vardır.

50 Alev Gözcü, *1929 Dünya Ekonomik Buhranı ve Türkiye*, İstanbul 2013, s. 426.

15- 1935 yılında fasulye, nohut ve mercimeğin kuruş üzerinden fiyatı (İBB, Kültür A.Ş.)

sürede kendini toparlamasında bu konjonktürün payı vardır. Beş yıl içinde kendini toparlayarak, Türkiye'ye çeşitli mallar yanında, sermaye ihraç eder hâle gelmiştir. Aynı durum II. Dünya Savaşı sonrası için de geçerlidir. Savaştan mağlup çıkmış ve altyapısı tümüyle tahrip edilmiş olan Almanya ve İtalya gibi ülkeler, sadece 10-15 sene içinde kendilerini toparlayıp savaşa girmemiş, ancak yerinde sayan Türkiye'ye 1960'larda kredi verir hâle gelmiştir.

Bazı yazarlar Cumhuriyet'in ilk yıllarını yöntem bocalaması nedeniyle "kayıp yıllar" şeklinde tanımlar. 1923-1930 arasının kayıp yıllar olmasının bir nedeni de İstanbul'un konumundaki belirsizliktir. Oysa "savaş sonrası izleyen 1923-1926 yılları arası, Türkiye'de anonim şirketlerin kuruluşunun en yoğun olduğu yıllardır."⁵¹ 1923 İzmir İktisat Kongresi'nde sosyalizmin bir tercih olmadığını açıkladığı söylenir.⁵² Ancak liberalizmin temsilcisi de İstanbul'dur. Sonunda devletçilikte karar kılınır. Cumhuriyet sonrası kurulan kamu bankası ve KİT'lerin merkezi Ankara'dır. İstanbul'un ticari ve stratejik potansiyelinin değerlendirilmemesi şeklindeki bu tercihin açık sonucu, kıt kaynakların israfı, etkinlik kaybı ve potansiyel büyüme oranına ulaşamamasıdır. "Öteki" görülen özel kesimin canlanmasına fırsat verilmemiştir. Hatta bu kesimin elindeki iktisadi teşebbüslerin kamuya transferi

51 Tekeli -ve İlkin, *1929 Dünya Buhranında Türkiye*, s. 41.

52 İzmir İktisat Kongresi'ne katılanlar arasında iki ülkenin büyükelçisi vardır: Sovyet Sefiri Aralof ve Azerbaycan Sefiri Abilof. Avrupa ülkelerinden ise kimse yoktur Bkz. Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi 1923 İzmir*, 4. Baskı, s. 175).

Tablo 1- 1920-1930 yılları arasında İstanbul'da kurulan Türk anonim şirketlerinin dağılımı

UĞRAŞI ALANI	YABANCI SERMAYELİ TÜRK ANONİM ŞİRKETLERİ			YERLİ SERMAYELİ TÜRK ANONİM ŞİRKETLERİ			TOPLAM		
	Sayı	Nominal Sermaye (TL)	Ödenmiş Sermaye (TL)	Sayı	Nominal Sermaye (TL)	Ödenmiş Sermaye (TL)	Sayı	Nominal Sermaye (TL)	Ödenmiş Sermaye (TL)
Dokuma Sanayii	2	3.400.000	3.100.000	4	1.860.000	825.630	6	5.260.000	3.925.630
Gıda Sanayii	3	3.650.000	3.425.000	8	2.500.000	1.920.000	11	6.150.000	5.345.000
Çimento Sanayii	3	4.560.000	3.390.000	1	600.000	387.850	4	5.160.000	3.777.850
Kimya Sanayii	2	300.000	225.000	2	320.000	276.250	4	620.000	501.250
Elektrik Üretimi	5	3.100.000	2.450.000				5	3.100.000	2.450.000
Maden Üretimi	11	9.330.000	4.372.293	7	1.425.000	380.000	18	10.755.000	4.752.293
Orman İşletme	1	1.500.000	1.500.000	2	1.040.000	181.601	3	2.540.000	1.681.601
İnşaat İşleri	2	200.000	35.000				2	200.000	35.000
Tekel Şirketleri	4	6.200.000	3.800.000				4	6.200.000	3.800.000
Bankalar	3	1.430.000	1.230.000	3	1.600.000	427.895	6	3.030.000	1.657.895
Sigorta Şirketleri	6	1.250.000	900.000				6	1.250.000	900.000
Ulaştırma (Genel)	1	100.000	100.000	3	375.000	61.000	4	475.000	161.000
Demiryolu	1	200.000	200.000	1	1.000.000	1.000.000	2	1.200.000	1.200.000
Sinema - Tiyatro	3	910.000	910.000	1	50.000	5.000	4	960.000	915.000
Ticaret	8	1.350.000	840.000	16	2.242.000	1.477.190	24	3.592.000	2.317.190
Otel - Kaplıca	1	550.000	197.500				1	550.000	197.500
Deri Sanayii				3	650.000	192.000	3	650.000	192.000
Sair Sanayi				3	300.000	135.000	3	300.000	135.000
Tarım	1	60.000	60.000	1	125.000	12.500	2	185.000	72.500
Matbaacılık ve Yayın				2	1.050.000	255.000	2	1.050.000	255.000
Liman Hizmetleri				3	1.060.000	699.550	3	1.060.000	699.550
Sair Hizmetler				2	1.025.000	252.500	2	1.025.000	252.500
TOPLAM	57	38.090.000	26.734.793	62	17.222.000	8.488.966	119	55.312.000	35.223.759

Kaynak: Ökçün, 1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye.

için dış borçlar alınmış, zarar eden kamu işletmeleri yıllarca bütçeden finanse edilmiştir.

Devletçilik politikasının 1930'larda felsefesi, "özel kesimin girişemediği yatırımların devlet eliyle yapılması" şeklinde açıklanır. Bu açıklamada, ihtiyaç

duyulan yatırımları fertlerin yapamamasında, sermaye ve tecrübe bakımından yapabilecek durumda olanların ötekileştirilmesinin payı göz ardı edilmektedir. İstanbul açısından bakıldığında; bu boyutun dikkate alınması mümkündür. Diğer bir ifadeyle, 1930'lardaki

16- Mahmut Paşa Çarşısı (İBB, Kültür A.Ş.)

devletçilik tanımı, İstanbul'un imkânları kategorik olarak dışlandığı için ortaya çıkmış bir politikadır, denilebilir. Ülkemizde sanayinin teşvikindeki aksaklıkların nedenleri arasında, kuruluş yıllarından gelen bu güvensizliğin izlerinin araştırılması henüz yapılmamıştır.⁵³

1929 Buhranı ve İstanbul Ekonomisi

Büyük buhran öncesinde 1927 ve 1928 yılları, kuraklık nedeniyle zirai üretimin ciddi ölçüde gerilediği yıllardır. Bir taraftan tarımsal üretimin gerilemesi, diğer taraftan mahsul fiyatlarının sanayi malları fiyatlarına nazaran daha fazla düşmesi, o dönemde ekonomisi büyük ölçüde tarımsal üretim ve tarımsal ürün ihracatına dayanan Türkiye'nin ödemeler dengesinde bozucu etki yapmıştır. Türkiye, 1929 buhranının yarattığı ortamda, II. Dünya

⁵³ İstanbul'un yeterince "millî" sayılmadığı için ötekileştirildiği dönem, "millî müzik" türlerinin konservatuvarda dahi icrasının yasaklandığı dönemdir. Devlet Opera ve Balesi aynı dönem Ankara'da kurulur.

Savaşı sonlarına kadar devam edecek olan korumacı ve devletçi iktisat politikalarını uygulamaya yönelir.

Bu dönemde hükümetler, bütçe dengesine özen gösterse de, aleyhte gelişen dış ticaret hadleri sonucu bozulan ödemeler dengesi nedeniyle, dış ticaret ve kambiyo denetimlerine başvurulur. Ardından iç ticaret ve piyasalar üzerinde müdahale ve denetimlerini artırmaya başlar. Osmanlı "Esham ve Tahvilat Borsası" 1922 yılında çıkarılan bir nizamname ile devralınmıştı. 1929 yılında çıkarılan *Menkul Kıymetler ve Kambiyo Borsaları Kanunu* ve ardından çıkarılan nizamname ile borsa işlemleri yeniden düzenlenmiştir. Ekonomik kriz ortamında hisse senedi ve tahvil işlemleri azalan borsa, kambiyo (yabancı para) işlemlerinin ağırlık kazandığı bir mekân hâline gelmiştir. "Kambiyo, Esham ve Tahvilat Borsası" unvanıyla 1938 yılında Ankara'ya⁵⁴ taşınıp 1941 yılında tekrar

⁵⁴ İstanbul Borsası'nın kısa süreli Ankara "seyahati" bakış açısının göstergesi sayılabilir. Mülkiye'nin Siyasal Bilgiler Okulu olarak Ankara'ya nakli de aynı dönemin tercihlerindedir.

17- İstanbul ticaretinin canlı merkezlerinden Mahmut Paşa'da bir alışveriş sahnesi (İBB, Kültür A.Ş.)

İstanbul'a dönen borsada, kambiyo işlemleri 1958 yılı sonuna kadar devam etmiştir.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında süreklilik gösteren -İttihat ve Terakki'den müdevver- millî iktisat politikası, 1929 buhranı sonrasında iktisadi devletçilik politikasına doğru evrilir. Devlet, sanayi alanında yatırımlara girer ve doğrudan üretici olarak faaliyet göstermeye başlar. Bu politikaların hedefi, 1920'lerde birtakım teşviklere (örneğin 1927 *Teşvik-i Sanayi Kanunu*) rağmen kurulamayan millî sanayiye devlet eliyle kurmaktır.

Türkiye'de devletçi sanayileşmenin temel adımı olarak 1934 yılında yürürlüğe giren "Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı" gösterilebilir. Ancak bu plan öncesinde de, iktisadi devletçiliğe yönelik düzenleme ve uygulamalar söz konusudur. Bütün bu politikaların bir amacı; Türkiye'nin iktisaden kalkındırılması ise, diğer amacının da bu kalkınmanın İstanbul dışında ve İstanbul'un potansiyeline başvurulmadan gerçekleştirilmesi çabası olduğu söylenebilir. Örneğin, Cumhuriyet'in ilk yıllarında hükûmet tarafından çok sayıda sanayi kuruluşu kurulması teşebbüsü olmuştur. Ancak bunların tamamına yakını, İstanbul dışında planlanan kuruluşlardır. Gerekçesi, Anadolu'nun kalkındırılmasıdır. Oysa piyasa koşullarının

-Türkiye'nin geri kalanına nazaran- daha fazla geçerli olduğu İstanbul, 1929 buhranının olumsuz sonuçlarından yeterince ağır şekilde etkilenmektedir.

1929 buhranı Türkiye'de sadece ekonomi üzerinde değil, siyaset üzerinde de etkili olur. Kriz sırasında ülkenin çektiği sıkıntıların nedeninin Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) iktidarının uyguladığı hatalı ekonomi politikaları olduğunu savunanlar, 12 Ağustos 1930'da kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) etrafında hızla toplanırlar. SCF'nin özellikle İstanbul ve İzmir'de beklenenden fazla ilgi görmesi, birkaç ay içinde kapatılmasına neden olur. Esasen bu iltifat, uygulanan iktisat politikalarından memnuniyetsizliğin göstergesidir. Daha önce Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın (TCF) başına gelen de farklı değildir. 17 Kasım 1924 tarihinde kurulan ve İstanbul ve İzmir'de büyük itibar gören Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası da yedi ay içinde kapatılmıştır. *Nutuk*'ta TCF kurucuları "Cumhuriyet düşmanlığı, saltanatçılık, halifecilik, İngiliz yandaşlığı, isyan kışkırtıcılığı ve vatan hainliği" ile suçlanır, ancak söz konusu partinin kurucuları ve liderleri, Kurtuluş Savaşı'nı başlatan kadronun, Mustafa Kemal ve İsmet İnönü dışındaki üyeleridir. İktisadi konulardaki nispeten liberal

18- Cumhuriyet'in ilk yıllarında İstanbul fabrikalarında çalışan kadın işçiler (İBB, Kültür A.Ş.)

yaklaşımları, bu kişilerin daha belirgin ortak özelliğidir. Bu durum “İstanbul’un savunucuları” konumuna gelmelerine ve konjonktür itibarıyla yukarıdaki ithamlara maruz kalmalarına neden olur.

Özetle, Cumhuriyet’in ilk on yılındaki muhalefet partisi kurma teşebbüslerinde temel iktisadi politika farklılıklarının, Ankara’yı her konuda hâkim kılma teşebbüslerine karşı, İstanbul’un pozisyonunu savunma çabası olduğu söylenebilir. Hâkim gücün tercihine karşılık rasyonel tercihleri, dolayısıyla İstanbul’u gündeme getiren politikaların savunulması; ilk muhalefet partilerine Ankara dışında geniş destek sağlamış, bu durum ise rejime karşı tehdit olarak algılanmalarına neden olmuştur.

1930’lu yıllar özellikle *Kadro* ve *Kooperatif* mecmuaları bünyesinde iktisadi devletçilik ve iktisadi liberalizm konularının ayrıntılı tartışmalarının yapıldığı dönemdir. Ancak adı İstanbul ile özdeşleşen bazı isimler, iktisadi devletçiliği savunsalar bile Ankara’da itibar görmez, seslerini duyuramazlar.

Mütareke Dönemi’nden itibaren İstanbul iktisadiyatının Türkleştirilmesi ve Ankara Hükûmeti’nin İstanbul’da hâkim olması için çaba sarf etmiş olan Ahmet Hamdi (Başar), anılarında bu durumdan yakınır. Mustafa Kemal’in 1930’da çıktığı üç aylık yurt gezisine müşavir sıfatıyla katılmış olmasına rağmen, bir “İstanbul temsilcisi” olarak fikirlerini yeterince iletemediği gibi, 1932 yılında iktisadi durumu değerlendirmek üzere Ankara’da kurulacağı öğrenilen komisyonda, İstanbul Liman Şirketi’nin yöneticisi sıfatıyla görev alma isteği de kabul edilmez. Daha sonra görüşlerini iletmek için Mustafa Kemal’e yazdığı 23 Mart 1932 tarihli mektuba CHF kâtib-i umumisi sıfatıyla Recep Bey (Peker)

tarafından verilen cevapta, “Mustafa Kemal’e iletmek istediği görüşleri, iletmek üzere kendisine bildirmesi” istenir. Bu örnekler, o yıllarda Ankara Hükûmeti nezdinde İstanbul tüccar kesiminin itibarının göstergesi olarak anlamlıdır.

Siyasi otorite nezdinde makbul olmayan İstanbul’un bu dönemde iktisadi bakımdan rahat olduğunun savunulması zordur. Ekonomide devlet kontrolünün artmasının getirdiği özgüven ve Mustafa Kemal’in İstanbul’a dönüşünün sağladığı barışma ardından, iktisadi tecridin azaldığı söylenebilir. Ancak 1929 buhranı ve daha onun yaraları sarılamadan gelen II. Dünya Savaşı, birikmiş iktisadi problemlerin çözülmesi bir tarafa, yenilerinin eklenmesine neden olmuştur. Savaşın bittiği yıllara kadar İstanbul’un konumunun fazlaca değişmediğinin söylenmesi mümkündür.

1930 Sanayi Kongresi, Devletçilik ve İstanbul

İttihat ve Terakki Fırkası’nın 1908’den sonra yerleştirmeye çalıştığı millî iktisat anlayışı, Cumhuriyet sonrası bazı uygulamalara bakıldığında kafa karıştırıcı bir hâl almıştı. İzmir’de toplanan 1923 Türkiye İktisat Kongresi’nde ekonomik tercihlere ilişkin bazı kararlar alınmıştı ancak, izleyen yıllardaki uygulamalar iktisadi refahı artırıcı sonuçlar yaratmaktan uzaktı. Zira “1920-1930 arası kurulan 14 hükûmetin programlarında sanayi ve sanayileşme süreci ile ilgili tek bir kelime bulmak mümkün değildir.”⁵⁵ Büyük buhran ortamı da iktisat politikalarının gözden geçirilmesi ihtiyacı doğurmuştu. “1930 Sanayi Kongresi, bir hesaplaşma ihtiyacının sonucuydu.”⁵⁶ Çağdaş uygarlık düzeyine ulaşmak için izlenmesi gereken yolun, sanayileşme olduğu konusunda tereddüt yoktu. Ancak, bu sanayileşmenin nasıl olacağı konusunda fikir birliği bulunmuyordu. 1929 buhranı, 1920’lerdeki ekonominin zayıflığını bir anda ortaya çıkarmıştı. Döviz kontrolleri ve yerli malı kullanımı ve tasarrufun teşviki bu ortamda alınan ilk tedbirlerdi.⁵⁷

⁵⁵ Orhan Kurmuş, “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Sanayi’nin Korunması Sorunu ve Ticaret Sermayesi’nin Tavrı”, *Sanayi Kongresi 1976*, Ankara 1977, s. 15.

⁵⁶ Serdar Şahinkaya, *Gazi Mustafa Kemal ve Cumhuriyet Ekonomisinin İnşası*, Ankara 2007, s. 149-183. Cumhuriyet politikalarının yaklaşık on yıllık uygulamaların ardından 1930’u bir hesaplaşma dönemi olarak değerlendiren ilk yazar Kemal Tahir’dir. *Yol Ayrımı* (İstanbul 1971) romanında muhalefet partisi teşebbüsü özelinde iktisadi yaklaşımdaki farklılık ve çelişkileri işlemiştir.

⁵⁷ Başbakan İsmet İnönü ilk kez 12 Aralık 1929’da mecliste yaptığı konuşmada yerli malı kullanmanın ve tasarrufun öneminden bahsetmiştir. 12-18 Aralık tarihlerinin Yerli Malı Haftası olarak kutlanması 1946 yılında başlamıştır.

19- İstanbul'da ayakkabı boyacıları (İBB, Kültür A.Ş.)

Ankara'da 12 Aralık 1929'da "Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti" kuruldu. Yarı resmî nitelik taşıyan cemiyetin kurucuları arasında; meclis başkanı ve bazı bakanlar ile iki kamu bankasının genel müdürü bulunmaktadır. Cemiyet, kuruluşunu izleyen aylarda bir sanayi kongresi düzenlenmesi için hazırlıklara girişir. Sanayi Kongresi 22-30 Nisan 1930 tarihleri arasında Ankara'da toplanır. Kongre ile birlikte Millî Sanayi ve Numune Sergisi de açılır. Kongre: "Gayemiz; Türkiye sanayisi Türkiye Devleti gibi yeni ve ileri olmalıdır." şiarı ile toplanır. Sanayi Kongresi'nin yönetmeliğinde toplanma gerekçesi; "Yerli mallarının miktarını çoğaltmaya, cinslerini, metanet, zarafet, nefaset ve sair evsafı itibarıyla yabancı mümasil mallar derecesine getirmeye ve fiyatlarını ucuzlatmaya çalışmak." şeklinde ifade edilir.⁵⁸

⁵⁸ Cemiyetin unvanı 12 Haziran 1939'da Türkiye İktisat ve Artırma Kurumu olarak değiştirilmiştir. İstanbul'da 1931'de kurulan ve 1939'da faaliyet merkezini Ankara'ya taşıyan Türk İktisat Cemiyeti ile 18 Ocak 1955'te birleşen kurumun unvanı da Türkiye İktisat Kurumu olmuştur. Kurum 12 Aralık 1973 tarihli Vakıf Senedi ile mal varlığını Türkiye Ekonomi Kurumu Vakfı'na devretmiştir. Vakıf, kurumun faaliyetlerine

Bu gayenin tahakkuku için takibi lazım gelen en doğru yol, iş adamları ile temasa geçmektir. Fakat kongre yönetmeliğine göre, "Türkiye'deki bütün iş adamları ile birebir temasa geçmek ne kabil ne de faydalıdır. En kestirme yol, muhtelif sanayi gruplarının mümessillerini bir araya toplayarak müştereken ihtiyaçları tespit etmek ve bu gayelerin tahakkuku için lazım gelen esasları bir arada hazırlamaktır."⁵⁹ Kongre, bir anlamda dönemin sanayi envanterini çıkarmak ve neler yapılabileceğini araştırmak için düzenlenmiştir. Ancak sanayi erbabı kötümserdir. Kongre teşebbüsü, sanayi erbabı tarafından ehemmiyetsizlikle karşılanır. Temas edilen sanayiciler, "Şimdiye kadar yapılan kongrelerden müspet ne netice çıktı ki bu kongreden bir şey ümit edebilelim? ... İhtiyaçlarımız, dertlerimiz, dileklerimiz apaçık. Onları söyleye söyleye dilimizde tüy bitti. Aynı şeyleri bir kere daha tekrarlamaktan ne çıkacak?" demektedir.

Kongre kapsamında, kimi yerleşim yerlerinden yöredeki sanayinin durumu, sorunları, çözüm önerilerine dair raporlar talep edilmiştir. Kongrede, o dönemde "sanayinin nispi olarak gelişmiş olduğu 14 vilayetten gelen raporlar" tartışılır. Raporlar; Bursa, Eskişehir, Edremit, Ayvalık, Uşak, Isparta, Elazığ, Kastamonu, Denizli, Balıkesir, Ankara Gaziantep, Kütahya ve İzmir Sanayi Birliği'nin temennileri şeklindedir. Şahinkaya'ya göre, "1930 Sanayi Kongresi, bir anlamda Türkiye'nin Sanayi Kongresi'dir." Ancak, "sanayinin nispi olarak gelişmiş olduğu 14 vilayet" arasında İstanbul vilayeti temsil edilmez.

Kongrenin sonunda hazırlanan Umumi Encümen Raporu'nun temel tespiti: "Memleketimizde bir *sermaye israfı* hadisesinin mevcudiyeti"dir. Raporla, bu sermaye israfının nedenleri altı başlık altında sıralanmıştır:

Tesis mahallinin intihabında [seçiminde] isabetsizlik,

Mütedavil sermayenin darlığı,

Teknik cihazın kifayetsizliği,

Rantabilite hesaplarının yanlışlığı,

İdarenin bozukluğu,

Teknik ihtisasın fıkdanı [eksikliği].

Encümene göre, bu altı neden bir bütün teşkil eder. Birinin bile eksik olması, "iktisadi inkişafımızın [kalkınmamızın] temposunu geriletir." Encümen, bu eksikliklerin giderilmesi için önerilerini iki başlık altında

mali destek sağlamaktadır. Bkz. www.tek.org.tr Yerli Mal Haftası da bu cemiyet ile özdeşleşmiştir ve kuruluş tarihini esas alır. Cemiyet 1931 yılında bir Ziraat Kongresi de düzenlemiştir.

⁵⁹ Şahinkaya, *Gazi Mustafa Kemal*, s. 166.

20- İstanbul'daki yerli malı haftalarındaki etkinlikler (İBB, Kültür A.Ş.)

toplamıştır: (i) Asgari on senelik bir sanayi programı tespit edilmelidir, (ii) Bir Sınai Tesisatı Tetkik ve Murakabe Merkezi teşkil edilmelidir. Kongreden sonra, 1934 Sanayi Programı ilk önerinin, 1932 yılında kurulan Devlet Sanayi Ofisi de ikinci önerinin gereği kabul edilebilir. Ancak, yukarıda; “sermaye israfının nedenleri” olarak altı başlıkta sayılan eksikliklerin ortaya çıkmasında “İstanbul’un potansiyelinin ihmal edilmesinin rolü” tartışılmamıştır. Kongrede “kadrocular” vardır ancak İstanbul sanayisi temsilcileri yoktur. Kongrenin başarısı hakkında karamsar olan sanayiciler, izleyen yıllarda haklı çıkar.

II. Dünya Savaşı’nı derinden hisseden yer, İstanbul olmuştur.⁶⁰ Un, yağ gibi birçok gıda maddesinde karne uygulaması İstanbul’da başlatılmıştır. Geçimlik üretimini yapabilen taşra kasaba ve köyleri, bu tür

⁶⁰ Savaş dönemi koşullarında ortaya çıkan “Hacıağa” zengin tipi İstanbullu değildir. Ancak bunların parayı harcadığı yer olarak İstanbul, bu olgudan kısmen yararlanmıştı.

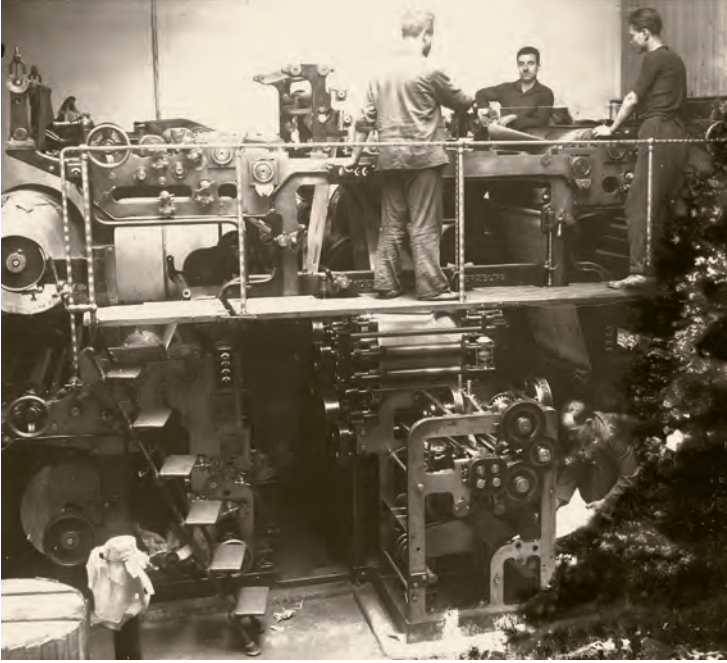
karne uygulamalarına ya tâbi olmamış ya da hafif hissetmiştir.⁶¹ İstanbul’da ise, hanımların hamam sefalarının su israfına neden olduğu gerekçesiyle, “hamamlarda yıkanma sürelerinin bir saat ile sınırlandırılması” türünden kararlar da alınmıştır.⁶² İstanbullunun ekonomik gelişmişlik farkı nedeniyle daha müreffeh durumda olduğu varsayılmasına rağmen, geçimlik üretimini yapamayan kalabalık nedeniyle ekonomik krizlerin ve savaş dönemlerinde iâşe sıkıntılarının daha derin hissedilmesi kaçınılmazdır. Geçimlik konularda ülkenin başka yerlerinde bu

⁶¹ İstanbul’un büyüklüğünden ve geçimlik üretimini yapamamasından kaynaklanan iâşe sıkıntıları sadece savaş yıllarına özgü değildir. Ortaylı’nın ifadesiyle, “Anadolu’da birden fazla okula sahip olmayan on bin nüfuslu kasaba yoktur. İki binli yıllarda bile İstanbul’da hiç okul olmayan on bin nüfuslu mahalleler vardır.” (Ortaylı ve Küçükakaya, *Cumhuriyet’in İlk Yüzyılı*, s. 270).

⁶² İstanbul Belediyesi Kararı, 10 Nisan 1958, *Cumhuriyet Ansiklopedisi*, c. 2.

21- Tekstil üretimi (İBB, Kültür A.Ş.)

22- İstanbul'da bir matbaa ve işçileri (İBB, Kültür A.Ş.)

türden kısıtlamalar İstanbul'daki kadar yoğun uygulanmamıştır.⁶³

Devletçiliğin en geniş uygulama alanı; dış ticaret ve kambiyo işlemlerinde olmuştur. Zira ekonomik yapı dış ticaret için ihtiyaç duyulan dövizi üretiliyordu. Bu durumda, ihtiyaç duyulan dövizi üretebilecek faaliyetlerin yapıldığı yer olarak İstanbul'daki işletmeleri

⁶³ Savaş dışında da ekonomik sıkıntılar İstanbul'da daha derin hissedilmiştir. 1970'lerde çok sayıda örnek vardır. Örneğin, 19 Haziran 1979'da benzin, İstanbul'da karneyle dağıtılmaya başlanmıştır.

güçlendirmek gerekirken, 1980'e kadar kambiyo kısıtlamaları tercih edilmiştir.

Konjonktür 1930'larda liberal politikalara uygun değildir. Lozan gereği 1929'a kadar gümrük vergileri artırılamamıştır. 1929 sonrasında ise büyük buhranın baskısı nedeniyle dış ticarete kambiyo kontrolleri önem kazanmıştır. Bu dönemde dünyanın gidişatı da aynı yöndedir. Dolayısıyla, Ankara'nın negatif bakışı olmasa dahi uluslararası konjonktür nedeniyle 1930'ların İstanbul için sıkıntılı ve nispi güç kaybı yaşanan bir dönem olması kaçınılmazdı. İstanbul'a yaklaşım tarzı bu sıkıntıların şiddetini artırmıştır. II. Dünya Savaşı sırasında Varlık Vergisi gibi uygulamalar da İstanbul'un ticaret kapasitesine hasar vermiştir. O dönemde yaşanan süreç, İstanbul açısından basit bir mülkiyet değişikliği değil, tecrübe ve itibar kaybı anlamına da gelmektedir. İzleyen yıllarda tarihe "6-7 Eylül Olayları" şeklinde geçen siyasi tepkilerin İstanbul ekonomisi için sonuçları da benzerdir.

İktisadi devletçilik politikalarının buna uygun özel amaçlı kamu bankalarının kurulmasını gerektirmiştir. Bu dönemde kurulan Sümerbank (1933), Belediyeler Bankası (1933), Etibank (1935), Denizbank (1937), Halk Bankası ve Halk Sandıklarının (1938) ortak özelliği, idari merkezlerinin Ankara'da olmasıdır.

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONRASI İSTANBUL İKTİSADİYATI (1946-1980)

II. Dünya Savaşı koşulları, Cumhuriyet hükümetlerinin 1920'lerin sonlarından itibaren fiilen uygulamaya başladığı iktisadi devletçilik politikalarının değiştirilmesine fırsat vermeyen bir ortam olması nedeniyle, dönemsel süreklilik içinde değerlendirilebilir. Ancak savaşın ardından, yeni dönemde yeni iktisat politikalarının gündeme getirilmesi imkânı ortaya çıkmıştır. Önceki dönemin iktisadi devletçiliğinin yerini, karma ekonomi doktrini olarak adlandırılan yeni bir yapı almıştır. İktisadi devletçiliğin yumuşatılması olarak da tanımlanabilecek olan karma ekonomi; dış ticarete merkantilizm, sanayide devletçilik, piyasalarda merkezî denetimin hâkim olduğu bir yapıda devam etmiştir. II. Dünya Savaşı sonrası için Devlet Planlama Teşkilatı'nın (DPT) etkisine bağlı, ara dönemlendirmeler yapılabilir de, 1980'lere kadar uzatılabilen bu dönem, iktisadi açıdan ithal ikameci sanayileşme politikaları ile özdeşleşmiştir. Savaş veya ekonomik kriz gibi günü kurtarma önceliklerinin gündemden düşmesiyle, planlı sanayileşme teşebbüsleri önem kazanmıştır. Ancak bu sanayileşmenin

finansmanı olarak seçilen yöntem sermaye piyasası değil, yatırım ve kalkınma bankaları eliyle dolaylı finansmandır. Bu gelişmeler, İstanbul'un ticari potansiyelini ortaya koymaya başladığı bir dönemin habercisidir.

İstanbul Tüccar Derneği

II. Dünya Savaşı sonrası, 1947 yılında kurulan İstanbul Tüccar Derneği (İTD), Demokrat Parti (DP) iktidarının ilk yıllarında İstanbul tüccarının sesini duyurmaya çalıştığı bir zemin olur. Bu boyutu ile İTD, 1922'de yine İstanbul tüccarından bir grubun kurduğu Millî Türk Ticaret Birliği'ne (MTTB) benzer. Her iki birliğin kuruluş tarihleri arasında çeyrek asırlık bir süre bulunmakla birlikte, kurucuları ve üyelerinin bir kısmı isim olarak aynı, üye profili olarak da benzerdir. Her ikisini de "İstanbullu millî tüccar" kumuştur. Bu iki oluşumu birbirinden ayıran temel nokta ise, mücadele ettikleri kesimlerin farklı olmasıdır. MTTB; Millî Mücadele sonrası İstanbul piyasasının Türkleştirilmesini isteyen, konjonktür itibarıyla gayrimillî sayılan unsurların ekonomik hâkimiyetinden rahatsız olan Müslüman-Türk ticaret kesiminin teşebbüsüdür. İTD ise; artık Türkleşmiş bir piyasada faaliyet gösteren, ancak İstanbul'u dışlayan ve özellikle II. Dünya Savaşı sırasında artan iktisadi devletçilik politikalarından hoşnut olmayan, İstanbul ticaret kesiminin haklarını savunmak için kurulur. Memnun olunmayan iktisadi politikalara karşı harekete girişmelerinde cesaret veren unsur, değişen konjonktürdür.

Her iki oluşumun öncüleri aynı olduğu gibi, her ikisinin yayın organı da aynı adı taşır. Hem MTTB, hem de İTD, *Türkiye İktisat Mecmuası* adını taşıyan birer süreli yayın çıkarmıştır.⁶⁴ İTD, bazı çevrelerce İTSO'ya rakip olarak kurulmakla eleştirilir. Bu eleştiriye *Türkiye İktisat Mecmuası*'nda verilen cevaplarda; İTD'nin hür ve serbest bir tüccar teşekkülü, İTSO'nun ise resmî bir kuruluş olduğu vurgulanır. Her ikisinin dayanışma içinde çalıştığı belirtilmesine rağmen, İTSO'nun "hükûmet emrinde olması" eleştirilir.⁶⁵ İma edilen husus, İTSO'nun Ankara'nın kontrolünde resmî bir kuruluş olarak, İstanbul tüccarının haklarını savunmakta yetersiz kaldığıdır.

1948 Türkiye İktisat Kongresi ve İstanbul

Çoğunluğunu tüccarların oluşturduğu İstanbul'daki iş çevrelerinin teşebbüsüyle 1948'de İstanbul'da Türkiye İktisat Kongresi toplanır. Kongrenin düzenlenmesinde İTD öncü olur. İTD yönetim kurulunun 29 Haziran 1948'de

⁶⁴ *Türkiye İktisat Mecmuası*'nın ilki MTTB tarafından 1921-1926 yılları arasında, ikincisi İTD tarafından 1948-1956 yılları arasında yayınlanmıştır.

⁶⁵ Koral Türk, *Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları*, c. 1, s. 44.

yaptığı toplantıda, ekonomik sorunların ele alınacağı, önerilerin üretileceği bir kongrenin düzenlenmesi için İTSO, Bölge Sanayi Birliği, Türkiye İktisatçılar Derneği ve İTD temsilcilerinden oluşan bir düzenleme komitesinin kurulması kararlaştırılır. Düzenleme komitesi 3 Ağustos 1948'de yaptığı toplantıda kongre yönetmeliğini onaylar.

Taksim Belediye Gazinosu'nda 22 Kasım 1948 tarihinde açılan ve altı gün süren kongreye çeşitli oda, birlik, borsa, dernek, kooperatif, banka, sigorta şirketi, üniversite ve gazete temsilcilerinden oluşan 1.300 kişi davet edilir. Filen 1.100 kişinin katıldığı kongrede; sabahları genel kurul, öğleden sonra komisyon toplantıları yapılır. Kongre sonunda komisyonların hazırladıkları raporlar oylanır. Bazı raporlar oybirliğine yakın bir çoğunlukla kabul edilirken, bazı komisyonların raporları sert tartışmalara sahne olur. Gelecek kongrenin 1950 yılında İzmir'de toplanmasına karar verilir.

1948 Türkiye İktisat Kongresi'ni Türkiye'nin yakın tarihinde önemli bir olay kılan, bu kongrede devletçilik üzerine ileri sürülen görüşlerdir. II. Dünya Savaşı sonrasında değişen konjonktüründe devletçiliğin tanımı ve niteliği yeni biçimler alır. Kongrede; devletin, bireyin iktisadi özgürlüklerini koruması gerektiği ifade edilir. Özel girişimin temel alınması, devletin ekonomide rehber rolü oynaması ve sosyal adaleti sağlaması görevine vurgu yapılır.

Devlet sadece temel kamu hizmetlerini yerine getirmek dışında, ekonomide işletmeci olarak bir rol üstlenmemelidir. İktisat politikalarının oluşumunda araştırma, düzenleme ve denetleme yoluyla varlığını göstermelidir. Zirai ve sınai üretim işlerinden devletin elini çekmesi gerektiği savunulur. Devlet, serbest piyasa ortamında hem rakip hem de denetleyici-düzenleyici konumda olmamalıdır. Ancak tekel niteliğine sahip veya özel girişimin gücünü aşan demiryolları, limanlar, radyo ve enerji hizmetleri gibi alanlarda devlet faaliyet gösterebilir. Devletin teşvik, denetleme ve düzenleme ile ilgili mevzuatının özel kesime güven teşkil edecek bir biçimde olması ve serbest girişime fırsat tanıyacak bir nitelik kazanması görüşü savunulur.

İstanbul'da düzenlenen 1948 Türkiye İktisat Kongresi, Türkiye'de 1930'larda egemen olan iktisadi devletçiliğin II. Dünya Savaşı da bittikten sonra, artık eski biçimiyle varlığını sürdüremeyeceğini göstermesi açısından önemlidir. İstanbul merkezli kuruluşlar tarafından organize edilen bu kongre, bir anlamda Ankara'nın yaklaşık çeyrek asırlık iktisat politikalarına karşı İstanbul'un eleştirileri ya da yeni dönemden talepleri olarak nitelendirilebilir.

Zira İstanbul ekonomisinin Osmanlı'nın son yıllarındaki savaşlar sırasında başlayan kan kaybı Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde telafi edilememiştir. İstanbul, Cumhuriyet'in ilk yıllarında nüfus ve ekonomik olarak anlamlı bir büyüme oranına sahip değildir. Bu yıllarda büyüme net bir şekilde Ankara'dadır. Cumhuriyet'in ilk yılları İstanbul'da nüfus azalışının devam ettiği yıllardır. Ekonomik canlılıkta bir göstergesi de vergi ödemeleri ise, o yıllarda İstanbul vergi bakımından ülkenin en canlı vilayeti değildir. Vergilendirme konusunda 1958'de Türkiye rekoru Bursa'ya aittir.

İthal İkameci Sanayileşme ve İstanbul (1950-1980)

II. Dünya Savaşı sonrasında iktisadi devletçilik politikalarının verimlilik kaybı maliyetlerinin yüksekliği dikkat çekmeye başlamıştır. Siyasi olarak Amerika Birleşik Devletleri ile yakınlaşma da iktisat politikalarında istikamet değişikliğine yol açmıştır. Planlı dönemde özel teşebbüs gücüne ve sanayileşmeye vurgu artmıştır. Ancak bu dönemde başvurulmuş sanayileşme, iç piyasaya yönelik üretimin özel kesim eliyle yapılmasından ibarettir. Maksat ithalata bağımlılığı azaltmaktır. 1950'lere kadar ithal edilen ürünler, 1960 ve 1970'lerde yurt içinde üretilmeye başlanmıştır. Bu şekilde, aşırı ithalattan kaynaklanan döviz darboğazlarının aşılması hedeflenmiştir. Ancak üretimin montaj sanayisi şeklinde gelişmesi, nihai ürün, ülke içinde meydana çıkarsa da, ham madde ya da yarı mamul madde bakımından ithalat ihtiyacını devam ettirmiştir.

1950'lerden sonra İstanbul'un hızla büyümesini sağlayan birkaç olay sayılabilir. Bunlardan ilki, ithal ikameci sanayileşme politikası gereği desteklenen montaj sanayisinin üretim faktörlerinin, temininde mukayeseli üstünlüğü bulunan İstanbul'da yoğunlaşmasıdır. Bu dönemde İstanbul'un çeperinde yoğunlaşan fabrikalar, istihdam imkânlarının artmasına paralel olarak, şehre göçü ve hemen yanlarında gecekondu mahallelerinin mantar gibi çoğalmasını sağlamıştır. Aynı dönemde tarımda makineleşmenin artmasıyla kırsal kesimde atıl kalan iş gücünün şehirlere yönelmesi bu süreci desteklemiştir. Kentsel nüfus artışı 1940-1950 arası %20,1 iken, 1950-1960 döneminde %80,2'ye fırlamıştır.⁶⁶ Büyük şehirlere göç, 1950'lerde gecekondu kavramını ve inşaat patlamasını da getirmiştir. 1951-1953 yılları arasında inşaat sektörü yıllık %23 oranında büyümüştür. 1950'lerin ilk yarısı Türkiye için bolluk yıllarıdır. Ankara'da

⁶⁶ Ümit Özcan, *İmar Mevzuatının ve Kentsel Toprak Mülkiyetinin İrdelenmesi*, Ankara 2000, s. 45-46.

1920'lerden itibaren hızla büyüyen gayrimenkul rantı, 1950'lerden itibaren İstanbul ve İzmir gibi şehirlere de yayılmıştır. Diğer bir faktör 1973 yılında Boğaziçi Köprüsü'nün açılmasıdır. İstanbul'un iki yakası arasındaki ulaşımın kolaylaşmasıyla Anadolu yakası, özellikle konut merkezi olarak gelişmiştir. Fatih Sultan Mehmet Köprüsü'nün 1988'de faaliyete geçmesi, bu süreci daha da hızlandırmıştır. 1950'de toplam nüfusun sadece %18'i şehirlerde yaşarken, 1980'de bu oran %44'e çıkmıştır.

Nüfusun ve ekonomik canlılığın sınırlı kaldığı önceki yıllarda gayrimenkul piyasası da bundan olumsuz etkilenmiştir.⁶⁷ Ankara, 1930'larda ülkenin büyüyen tek şehridir.⁶⁸ İstanbul 1945, özellikle de 1950'lerden sonra hızla iç göç almaya başlamıştır. "Öteki" statüsündeki gerilemeye paralel ekonomik gelişme, "gecekondu" kavramıyla birlikte artan konut üretimini getirmiştir. İstanbul'da ilk gecekondu alanı Rami, Topçular ekseni olmuştur.⁶⁹ Dönemin İmar ve İskân bakanı tarafından 26 Ocak 1975 tarihinde verilen bir beyanatta, "Büyük şehirlerdeki gecekondu sayısının 700.000'den fazla olduğu" açıklanmıştır. İstanbul Mimarlar Odası başkanının 15 Şubat 1962 tarihli beyanatında; "1980'de İstanbul'da gecekondu sayısı 400.000'e çıkacak" tahmini kısa sürede yetersiz kalmıştır. İmar ve İskân bakanının 5 Mayıs 1965 tarihli açıklamasına göre, "27 gecekondu olan" bile vardır.⁷⁰

Sanayi işletmelerinde çalışmak üzere taşradan gelen işçilerin yaygınlaştırdığı gecekondulaşma dışında, apartmanlaşma da bu dönemde artmıştır. Ancak hukuk sisteminin kat mülkiyetine izin vermemesi, ilk yıllarda apartmanların yaygınlaşmasını sınırlamıştır. 23 Haziran 1965'te kabul edilen 634 sayılı *Kat Mülkiyeti Kanunu*'nun 1966 yılı başından itibaren yürürlüğe girmesi, İstanbul'un kentsel çehresini değiştirmiştir. Mülkiyet problemlerinin çözülmesiyle, apartmanlarda daire sahibi olmanın cazibesi artmıştır. Talebe paralel şekilde sayıları hızla artan apartmanlar, kentin büyümesinde önemli bir rol oynamıştır. 1970'ler aynı zamanda günümüzdeki alışveriş merkezi

⁶⁷ Örneğin, bugün Yeşilköy Atatürk Havalimanı'nın bulunduğu arazi, Nuri Demirağ'ın uçuş okulu arazisi olarak kullanılırken metrekaresi "Bir buçuk" kuruştan (dönümü on beş TL) 1944 yılında kamulaştırılmıştır.

⁶⁸ Özcan, *İmar Mevzuatının ve Kentsel Toprak Mülkiyetinin İrdelenmesi*, s. 33.

⁶⁹ Gecekondulaşma trendinin İstanbul'da hızlandığı 1950'lerde Ankara'daki gecekondu sayısı İstanbul'dan fazladır. Dönemin İçişleri bakanı 15 Ocak 1958'de yaptığı bir konuşmada, "İstanbul'da 40.000, Ankara'da 45.000, İzmir'de 4.500 gecekondu" olduğunu açıklamıştır.

⁷⁰ Tüm açıklama ve rakamlar için bkz. *Cumhuriyet Ansiklopedisi*.

23- İstanbul Limanı'nda yük nakliyesi (İBB, Kültür A.Ş.)

(AVM) modelinin öncülü sayılabilecek ticari yapıların ve pasajların inşa edilmeye başlandığı dönem olmuştur.

1926'da İttihatçıların tasfiyesi, 1942'de Varlık Vergisi, 1955'te 6-7 Eylül ve 1964'te Kıbrıs olayları ardından, İstanbul'daki azınlıkların göçü gibi siyasi olayların şehrin iktisadi yapısında neden olduğu travma etkisinin telafisi uzun zaman almıştır. Ancak sonraki yıllarda oluşan homojen yapı daha hızlı toparlanmaya yardımcı olmuştur.

Kurulan Bankalar (1944-1960)

Gayrimenkul inşaatları ve banka kuruluşları zaman içinde homojen dağılım göstermez. II. Dünya Savaşı'nı izleyen 15 yıl, Türkiye'de sayı olarak en çok bankanın kurulduğu dönemdir.⁷¹ Dış kredi ve ihracat imkânlarının artması, hem özel hem de kamu sermayeli çok sayıda banka kurulmasını mümkün kılmıştır. Bu yıllarda kurulan bankaları, mülkiyet yapısı ve kuruluş yerlerine göre gruplandırmak gerekirse, mahallî bankalar hariç, özel sermayeli olanların genelde İstanbul'da kurulduğu görülmektedir. Bu dönemde tamamen özel sermayeyle kurulan ilk banka Yapı ve Kredi Bankası'dır (1944). Onu Garanti (1946), Akbank (1948), İstanbul Bankası (1953), Demirbank (1953), Pamukbank (1955), ŞEKERBANK (1956) ve TÖBANK (1958) izlemiştir. Bu dönemde kurulanlar arasında, Türkiye Kredi Bankası (1948), TUTUMBANK (1948), MUHABANK (1949), DOĞUBANK (1952), RAYBANK (1956), Esnaf Kredi Bankası (1957), TÜMSUBANK (1957)⁷² gibi kısa ömürlü bankalar ve Niğde

⁷¹ Banka kuruluşlarının yoğunlaştığı diğer dönemler olarak, 24 Ocak Kararları sonrası yabancı banka girişlerinin arttığı 1980'ler ve özel banka lisanslarının bol dağıtıldığı 1990'lar sayılabilir. Ancak her iki on yıllık dönemde kurulan banka sayısı, bahsedilen dönemden azdır.

⁷² TÜMSUBANK (Türkiye Muallimler, Memurlar ve Subaylar Bankası) 1959'da

Bankası (1948), İşçi Kredi Bankası (1954), Maden Kredi Bankası (1957) gibi mahallî bankalar da vardır.

Türkiye Sınai Kalkınma Bankası (1950), bu dönemde kurulan ilk kalkınma bankasıdır ve tercih edilen kalkınma modelini temsil etmektedir.⁷³ Aynı dönemde kamu ve yarı kamu niteliğinde Denizcilik Bankası (1952), ŞEKERBANK (1953), Türkiye Vakıflar Bankası (1954) ve Türkiye Öğretmenler Bankası (1958) kurulmuştur. Ayrıca Halk Bankası tarafından İzmir'de Halk Sandığı kurulmuştur (1957). Türkiye Bankalar Birliği de bu dönemde kurulmuştur (1958). Ancak 1958 devalüasyonu,⁷⁴ ekonomide, özellikle bankacılık kesiminde önemli tahribata neden olmuştur. Yeni kurulan bazı bankalar, büyüyemeden tasfiye olmuştur.

Bankacılık kesiminde 1950'lerdeki yaşanan genişleme ve sayı artışının ardından; 1960'lar bazı küçük bankaların birleştiği veya tasfiyeye uğradığı, 1970'ler ise holding bankacılığının geliştiği dönemdir. Keza, 1960'larda Türkiye'de sermaye piyasasının kurulmasına ilişkin çalışmalar yapılmasına rağmen, *Sermaye Piyasası Kanunu*'nun çıkarılması 1981 yılına kadar mümkün olmamıştır. Bu dönemde sermaye piyasası yerine, yatırım bankacılığı vasıtasıyla finansman modeli tercih edilmiştir.

İKTİSAT POLİTİKALARINDA LİBERAL DÖNÜŞÜM VE İSTANBUL

24 Ocak 1980 Kararları ve İstanbul

İthal ikameci sanayileşme döneminde bir dış ticaret ve üretim merkezi olarak İstanbul'a kısmen iade-i itibar edilse de, iktisadi açıdan İstanbul'un tartışmasız

MUHABANK (Türkiye Eski Muharipler Bankası) ile birleşerek, Türkiye Birleşik Tasarruf ve Kredi Bankası AŞ unvanını almış, 1961'de T. Emlak Kredi Bankası nezaretinde tasfiye olmuştur.

⁷³ İlk kalkınma bankası teşebbüsü 1925'te kurulan Türkiye Sınai ve Maadin Bankası'dır. Hükümet, elindeki tesislerin yönetimini bu bankaya bırakmıştır. 1928'de bankanın kontrolünde 13 sanayi işletmesi bulunmaktadır. Ancak yeterli sermaye desteği verilmeyen banka, uzun ömürlü olamamış, 1932 yılında Sanayi Kredi Bankası unvanını almış, 1953 yılında Sümerbank kurulunca bankanın varlığı Sümerbank'a devredilmiştir (Bkz. A. Gündüz Ökçün, "1909-1930 Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri: Metinler/Tartışmalar*, 8-10 Haziran 1973, ed. Osman Okyar, Ankara 1975, s. 409-475).

⁷⁴ 4 Ağustos 1958 günü yapılan Cumhuriyet tarihinin en büyük devalüasyonu ile ABD doları kuru bir anda %221 oranında artırılarak 2.8 TL'den 9 TL'ye yükseltilmiştir. O dönemde 1956-1957 model Amerikan otomobilleri ile simgeleşen bol ve ucuz ithalat dönemini bitiren bu kur ayarlaması, izleyen yıllarda başlatılan planlı kalkınma ve ithal ikameci politikaların tercih edilmesine ortam hazırlamıştır.

yükselişinin 1980 sonrası gerçekleştiğini söylemek isabetsiz olmaz. Ekonomik sistem tercihi konusunda radikal bir istikamet değişikliğini işaret eden 24 Ocak 1980 Kararları, ekonomide İstanbul'un ağırlığını artırıcı gelişmeleri beraberinde getirmiştir. 1950-1980 arasında izlenen ithal ikameci sanayileşme politikası, montaj sanayinin yoğunlaştığı İstanbul'un üretim kapasitesini artırmıştır. Ancak 24 Ocak 1980 Kararları ile bu sanayinin rekabetçi yapıya kavuşması ihtiyacı nedeniyle, eksik kalan finans bacağına geliştiği yer de İstanbul olmuştur. Ekonomide dışa açıklığın 1980 sonrasında hızla artması, İstanbul ekonomisini aynı hızla büyütüştür. İstanbul'un ekonomik ve finansal merkez olma unvanı bu dönemde pekişmiştir. Zira ülkenin dış ticaretinin en büyük kısmı İstanbul'dan yapılmaktadır. Yeni binyılın hemen başında yaşanan ekonomik krizin ardından, toparlanma sürecinde İstanbul'un ekonomik olarak ulaştığı konum ise, imparatorluk başkenti dönemini hatırlatır seviyededir.

Bu dönemde finans sektörü İstanbul'da temerküz etmiştir. *Sermaye Piyasası Kanunu*'nun 1981'de çıkarılmasının ardından, İstanbul Menkul Kıymetler Borsası (İMKB) 1986'da yeniden faaliyete geçmiş; yeni banka, aracı kurum ve diğer finansal kuruluşlar İstanbul'da kurulmuş, merkezi Ankara'da olan bazı bankalar da İstanbul'a taşınmayı gündemlerine almıştır. Hatta 2000'li yıllarda ekonomiyle alakalı TCMB, SPK, BDDK gibi kamu kuruluşlarının merkezlerinin de İstanbul'a taşınması gündeme gelmiştir. Nihayet 2009'dan itibaren yürürlüğe giren İstanbul Uluslararası Finans Merkezi (İFM) vizyonu, 24 Ocak 1980 Kararları ile yapılan ekonomik sistem tercihinin zirvesi olarak nitelendirilebilir.

24 Ocak 1980 Kararlarının özü olan "dışa açık bir piyasa ekonomisi" hedefi, İstanbul'un ekonomik önemini artırılması anlamına geliyordu. Türkiye'de dış ticaretin GSMH'ye oranı 1980'de %15 civarında iken, 1997'de bu oran yaklaşık ikiye katlanarak %37'ye ulaşmıştır. Bu dönemde ihracatın niteliği de değişmiştir. Sanayi mallarının ihracat içindeki payı 1980 öncesinde %30'dan az iken, 1990'ların ortalarında %80'e yaklaşmıştır. Türkiye'de kurulan yabancı sermayeli firmaların sayısı bu dönemde artarken, İstanbul'un payı hiçbir zaman %50'nin altına düşmemiştir. Hâlen yabancı sermayeli şirketlerin yaklaşık %60'ı İstanbul'da bulunmaktadır.⁷⁵

Ekonomide devletçilik politikaları terk edilmiş

⁷⁵ Bkz. İstanbul Kalkınma Ajansı, *İstanbul Bölgesi'nde Yatırım ve Yatırımın Önündeki Engeller, Rapor*, Temmuz 2012; İstanbul Ticaret Odası, *İstanbul'da Yabancı Sermaye Göstergeleri 2012 Yıllık*, İstatistik Şubesi, 2013.

24- Karaköy Bankalar Caddesi (İBB, Kültür A.Ş.)

olsa da büyük sanayi işletmelerinde kamu hâkimiyeti, özelleştirmelerin sonuçlarının alındığı 1990'lara kadar devam etmiştir. Zira 1970'lere kadar kamu şirketlerinin sanayi üretimi, özellikle ham madde temininde payı %40'lar civarındadır. İstanbul Sanayi Odası (İSO) tarafından hazırlanan "Türkiye'nin 500 Büyük Sanayi Kuruluşu" sıralamasında, 1980'lere kadar kamu kuruluşları zirveyi işgal ederken, ilk kez bir özel kesim şirketi olarak Arçelik, 1987 yılında "en büyük 10 şirket" arasına girmiştir. Söz konusu yıla kadar ülkenin en büyük on firmasının tamamı kamu şirkettir. Aynı sıralamanın en son açıklanan 2013 yılı verilerine göre, ilk on sanayi kuruluşu arasında

tek kamu kuruluşu Elektrik Üretim Anonim Şirketi'dir (EÜAŞ). En büyük on sanayi kuruluşunun altısı, en büyük 50 sanayi kuruluşunun ise yarısı İstanbul'da yerleşiktir. Türkiye'nin en büyük 500 sanayi kuruluşunun 198'i İSO üyesidir. Diğer bir ifadeyle İstanbul, ülke sanayisinin şirket sayısı olarak yaklaşık %40'ını temsil etmektedir. Bilanço büyüklükleri ve ihracat kapasiteleri karşılaştırıldığında bu oranlar daha da yüksektir.

Gayrimenkul Rantı ve İstanbul

Türkiye'de gecekondular ve imar affı kavramları 1940'ların sonlarından itibaren ortaya çıkmış olsa da, yeni bir trend olarak 1980'lerden sonra kabul edilen imar aflarıyla

kaçak, hatta hukuken malik olunmayan gecekonduların da apartmana dönüştürülmesinin yolları açılmıştır. Bu dönemde belediyelerin yüksek emsal verme konusundaki cömertliği de trendi desteklemiştir. İlave olarak, yapılaşmanın imar düzenlemelerine uygunluğunun denetimiyle görevli otoritelerin liberal yaklaşımları, şehir merkezinin bugünkü görüntüsünün yaratılmasında tamamlayıcı unsur olmuştur.

Gayrimenkul piyasasındaki bu hızlı büyüme, 1990'lardan itibaren yeni bir çehreye bürünmüştür. Şehir merkezinde uygun konut mekânlarının tükenmesi, önce daha büyük konut sitelerinin, daha sonra da "uydu kent" kavramının gündeme gelmesine neden olmuştur. İstanbul'da 1990'larda inşa edilen Göztepe Soyak Sitesi ve Ataköy, ilk toplu konut sitesi örneklerinden olmuştur. Toplu Konut ve Kamu Ortaklığı İdaresi Başkanlığı ve Emlak Bankası'nın önderliğinde başlatılan Bahçeşehir ve Ataşehir projeleri de bu modelin İstanbul'daki iki başarılı örneğidir. Zamanla uydu kentlerin de şehir içinde kalması ve gayrimenkul finansman imkânlarının artmasıyla, 2000'li yıllarda bu süreç şehrin imar sınırlarını komşu vilayetlerin coğrafi sınırlarına kadar zorlayacak seviyeye ulaşmıştır. Değişik ölçekte ve sosyal imkânlarla sahip konut siteleri, şehrin çeperini doldurmaya başlamıştır.

Özetle, ithal ikameci sanayileşme stratejisi 1950'lerden sonra İstanbul'da iş alanları yaratmaya başlamıştır. Nüfusu artmaya başlayan şehre taşradan gelen işçiler, gecekondulaşmayı artırmıştır. İmar düzenlemeleri ve *Kat Mülkiyeti Kanunu* da 1960'lardan sonra apartmanlaşmayı kolaylaştırmıştır. İmar afları 1980'lerde gecekonduların apartmanlara dönüşümünü sağlamıştır. Şehir merkezinde kaliteli konut sıkıntısı 1990'larda uydu kent kavramını yaratmış, artan talep ve finansman kolaylıkları 2000'lerde gayrimenkul sektöründe "ikinci lale devri"ni yaşatmıştır. Bu dönemde değişmeyen tek şey, Cumhuriyet'in ilk yıllarında Ankara'da başlayan gayrimenkul rantının İstanbul'da giderek daha önemli hâle gelmesi ve "İstanbul'un taşının toprağının altın" olmasıdır.

SERMAYE PİYASALARI VE İSTANBUL (1923-1985)

I. Dünya Savaşı yıllarında kapalı kalan Esham ve Tahvilat Borsası, 1922 yılında yapılan bir nizamname değişikliği ile mevcut yapısıyla Cumhuriyet yönetimine devrolmuştur. Ancak gerek tedavül eden araçlarının sınırlılığı ve gerekse geçiş döneminde yatırımcı kesimin mali gücünün büyük ölçüde zayıflamış olması nedeniyle, Cumhuriyet'in ilk yıllarında ortaklık ve alacaklılık ifade

eden senetlerin aktif şekilde tedavül ettiği bir menkul kıymetler borsasından bahsetmek mümkün değildir. İşlemler daha çok dış ticaret kaynaklı döviz işlemleriyle sınırlı kalmıştır. Ekonominin millileştirilmesi çabalarının bir unsuru olarak, Borsa binası Galata'dan 1 Nisan 1926'da Eminönü Dördüncü Vakıf Han'a taşınmıştır. Zira Galata azınlık ve yabancıların kümelendiği bir bölge iken, Eminönü, Müslüman tacirlerin mekânıdır.

1929 yılında çıkarılan 1447 sayılı kanunla borsanın unvanı; İstanbul Menkul Kıymetler, Kambiyo ve Nukud Borsası olarak değiştirilmiştir. Ancak patlayan 1929 iktisadi buhranı, yeni borsaya ilk yıllarında gelişme imkânı vermemiştir.

Borsa, 1938 yılından itibaren Kambiyo, Esham ve Tahvilat Borsası unvanıyla üç yıllığına Ankara'ya taşınmış, 1941 yılında tekrar İstanbul'a dönmüştür.

Hisse senedi ve tahvil yanında, döviz işlemlerinin de yapılabildiği borsanın kambiyo işlem yetkisi 1959'dan itibaren kaldırılmıştır.

Hükümetlerin 1960'larda "tasarruf bonusu" ihraçları, 1970'lerden itibaren de Avrupa'da çalışan Türk işçilerin çabalarıyla kurulan çok ortaklı "işçi şirketi" teşebbüsleri ve bazı anonim şirketlerin hisse senetlerini halka satmaları veya tahvil ihraçları, sermaye piyasasında kısmi bir hareketlilik yaratmıştır. Ancak gerekli mevzuat düzenlemelerinin bir türlü yapılamaması nedeniyle, 1980'lere kadar kalıcı ve etkili bir gelişme sağlanamamıştır. Bu dönemde borsa işlemlerinin mekânı Eminönü 4. Vakıf Han civarı olmuştur.

Türkiye'de finansal piyasaların gelişim sürecinde anlayış değişikliği olarak 24 Ocak 1980 Kararlarının milat kabul edilmesi mümkündür. Bu kararlar, Cumhuriyet'in erken dönemlerinden itibaren uygulanan iktisat politikaları nedeniyle erozyona uğrayan iktisadi liderliğin İstanbul'a iadesinin teyidi olarak da değerlendirilebilir. Bu serbestleşmenin hemen ardından gelen banker krizi, tasarrufları tahrip ederken, geçiş dönemi sancısı olarak ekonomik tecrübeler arşivine eklenmiştir.

1964 ve 1970 yıllarında hazırlanan *Sermaye Piyasası Kanunu* tasarıları, iki kez TBMM'de kadük olmuştur. Nihayet 1981 yılında 2499 sayılı *Sermaye Piyasası Kanunu* çıkarılmıştır. Bu kanun, izleyen 30 yılda Türk sermaye piyasalarının temel çerçevesini çizen metin olmuştur. *Sermaye Piyasası Kanunu*'nda köklü değişiklik, 2012 yılı sonunda 6362 sayılı kanunla yapılmıştır.

Tablo 2- Yabancı sermayeli şirketlerin illere göre dağılımı (Ağustos 2013)

Şehir	Şirket Sayısı
İSTANBUL	21.014
ANTALYA	3.944
ANKARA	2.223
İZMİR	1.897
MUĞLA	1.475
MERSİN	610
BURSA	600
AYDIN	538
KOCAELİ	400
HATAY	269
DİĞER İLLER	2.564
TOPLAM	35.534

Kaynak: TC Ekonomi Bakanlığı, *Uluslararası Doğrudan Yatırımlar Bülteni*, Ekim 2013.

İMKB'nin resmî açılışı 26.12.1985 tarihinde yapılmış, 03.01.1996 tarihinde işlemler başlamıştır. Cağaloğlu'nda başlayan, Karaköy durağından sonra 1995'ten itibaren İstinye'de devam eden İMKB dönemi, 4 Nisan 2013 tarihine kadar sürmüştür.

İstanbul'un küresel bir finans merkezi yapılması vizyonu doğrultusunda değiştirilen *Sermaye Piyasası Kanunu* ile İMKB'nin kurumsal dönüşümünün yasal altyapısı hazırlanmıştır. İMKB'nin unvanı; İstanbul Altın Borsası ve İzmir'de faaliyet gösteren Vadeli İşlem ve Opsiyon Borsası'nın da katılımıyla 5 Nisan 2013 tarihi itibarıyla Borsa İstanbul AŞ olarak değiştirilmiştir.

"İstanbul Uluslararası Finans Merkezi Stratejisi ve Eylem Planı" kararı, 2 Ekim 2009 tarihinde *Resmî Gazete*'de yayımlanarak, yürürlüğe girmiştir. Buna göre İstanbul'un Ataşehir bölgesindeki yaklaşık 2.700.000.000 m²'lik alan, uluslararası bir finans merkezine dönüştürülecektir. Projenin hedefi, New York, Londra ve Dubai'de yer alan mevcut finans merkezlerinden daha büyük bir finans merkezi inşa etmek ve İstanbul'u dünya genelinde kabul gören bir finans merkezi hâline getirmektir.

Sonuç

Coğrafi konumu itibarıyla İstanbul, tarih boyunca önemli bir ticari ve siyasi merkez olmuştur. XX. yüzyılın ilk yarısında İstanbul, hem siyasi hem de iktisadi açıdan dönüşüm geçirmiştir. Payitaht unvanını kaybetmesi dışında, nüfusunun azalması ve homojenliğin artması İstanbul için iktisadi güç kaybı anlamına gelmiştir.

Tablo 3- Uluslararası doğrudan yatırımlarda İstanbul'un payı (1954-2013/Ağustos)

Sektörler	İstanbul	Antalya	Ankara	İzmir	Muğla
Tarım, Avcılık, Ormancılık ve Balıkçılık	171	94	26	66	22
Madencilik ve Taşocaklığı	271	28	127	58	10
İmalat Sanayii	3.078	247	289	412	59
Gıda Ürünleri, İçecek ve Tütün İmalatı	264	35	25	59	6
Tekstil Ürünleri İmalatı	338	6	8	25	4
Kimyasal Madde ve Ürünlerin İmalatı	394	25	21	38	1
B.Y.S. Makine ve Teçhizat İmalatı	265	9	36	40	2
Motorlu Kara Taşıtı, Römork, Yarı-Römork im.	104	0	10	18	0
Diğer İmalat	1.713	172	189	232	46
Elektrik, Gaz ve Su	512	46	166	52	4
İnşaat	1.402	678	253	144	215
Toptan ve Perakende Ticaret	8.001	664	646	647	131
Oteller ve Lokantalar	698	598	77	80	281
Ulaştırma, Haberleşme ve Depolama Hizmetleri	2.065	457	118	129	208
Mali aracı Kuruluşların Faaliyetleri	315	10	11	9	7
Gayrimenkul Kiralama ve İş Faaliyetleri	3.302	922	362	221	495
Diğer Toplumsal, Sosyal ve Kişisel Hizmet Faaliyetleri	1.199	200	148	79	43
Toplam	21.014	3.944	2.223	1.897	1.475

Kaynak: TC Ekonomi Bakanlığı, *Uluslararası Doğrudan Yatırım Verileri Bülteni*, Ekim 2013.

Nasıl ki fethin ardından İstanbul'a yerleşenler (Örneğin, Aksaray'dan nakledilen nüfus, Van ve Bitlis'ten gelen bir grup Ermeni ile XV. yüzyılın sonunda İspanya ve Portekiz'den göç eden Yahudiler) şehrin canlılığını artırmışsa, XX. yüzyılın ilk yarısında bazı unsurların şehri terk etmesi de İstanbul'un ekonomik canlılığını yitirmesine neden olmuştur.

Cumhuriyet'in erken dönemlerinde İstanbul'un gayrimillî görüntüsü yanında, Ankara'ya muhalif olduğu algısı, iktisadi potansiyelinin yeterince değerlendirilmemesi sonucunu doğurmuştur. Bir neslin değişmesini gerektiren bocalama döneminin ardından İstanbul, iktisadi ağırlığını geri kazanmıştır. Günümüzde ülke ekonomisinin yaklaşık yarısını tek başına oluşturan İstanbul'un iktisadi önemi tartışmasızdır. XX. yüzyılın başlarında imparatorluk başkenti olan İstanbul, XXI. yüzyılda global ekonominin merkezlerinden biri olmaya adaydır. Yaklaşık 1.000.000 işletmenin kayıtlı olduğu İTO, günümüzde dünyanın en büyük ticaret odasıdır. Merkezîlikten kaynaklanan bu büyüklük, etkinlik artırıcı tedbirlerin gündeme alınmasını gerektirir seviyededir.

İstanbul'un 2000'li yıllarda ulaştığı ekonomik yapı, XX. yüzyılın ikinci çeyreğindeki iktisadi politikaların âdeta temyizi mahiyetindedir. İstanbul'da 1950'lerden ve özellikle 2000'lerden sonraki büyüme, âdeta, gerilen

bir yayın boşalması gibidir. Ancak bu sefer İstanbul'daki yoğunlaşma, 1950'lerden itibaren kontrolsüz büyüyen nüfus ve altyapı üzerine binince, avantaj yanında, kaos korkularını da getirebilecek seviyeye ulaşmıştır.

Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında ülkenin ciddi sıkıntılar, yoksunluklar çektiği tartışmasızdır. Aradan geçen zaman ve değişen nesillerden sonra soğukkanlı bir şekilde bakılabildiğinde, bu sıkıntıların bir kısmının, yetenekli fakat siyasi olarak rakip görülen bazı kesimlerin ve kategorik olarak İstanbul'un potansiyelinin layığıyla değerlendirilmemesinden kaynaklandığını söylemek mümkündür. İmparatorlukların yıkıldığı, millî devletlerin yükseldiği bir konjonktürde İstanbul'un potansiyelinin göz ardı edilmiş olması şaşırtıcı değildir. İmparatorluklar başkentinin kozmopolit yapısı, millî devlet politikalarına uymamaktadır.

İttihat ve Terakki'nin millî iktisat politikası ile ekonomiyi Türkleştirme çabaları, Cumhuriyet'ten sonra bu millî iktisat politikası aktörlerinin de "gayrimillî" sayılması nedeniyle tekrar sıfırdan başlamıştır. Zira 1913 yılında çıkarılan *Teşvik-i Sanayi Kanunu* kapsamında İstanbul'da millî unsurlarla kurulan birçok şirket, Cumhuriyet'ten sonra tasfiyeye ya da mülkiyet transferine maruz kalmıştır. İttihat ve Terakki'nin millî iktisat

Tablo 3 - Türkiye'nin en büyük 50 sanayi kuruluşu (2011-2012 sıralaması)

	2011	Türkiye'nin En Büyük 50 Sanayi Kuruluşu	Bağlı Bulunduğu	Kamu sıra	Özel sıra
1	1	TÜPRAŞ- Türkiye Petrol Rafinerileri A.Ş.	Kocaeli	-	1
2	2	Ford Otomotiv Sanayi A.Ş.	İstanbul	-	2
3	3	Oyak-Renault Otomobil Fabrikaları A.Ş.	İstanbul	-	3
4	6	Arçelik A.Ş.	İstanbul	-	4
5	4	EÜAŞ Elektrik Üretim A.Ş. Genel Müdürlüğü	Kamu	1	-
6	5	TOFAŞ Türk Otomobil Fabrikaları A.Ş.	İstanbul	-	5
7	8	İskenderun Demir ve Çelik A.Ş.	İskenderun	-	6
8	7	Ereğli Demir ve Çelik Fabrikaları T.A.Ş.	Ereğli/Kdz	-	7
9	9	İÇDAŞ Çelik Enerji Tersane ve Ulaşım Sanayi A.Ş.	İstanbul	-	8
10	10	Aygaz A.Ş.	İstanbul	-	9
11	12	PETKİM Petrokimya Holding A.Ş.	Ege Bölgesi	-	10
12	14	Çolakoğlu Metalurji A.Ş.	İstanbul	-	11
13	11	Mercedes-Benz T.A.Ş.	İstanbul	-	12
14	13	Vestel Elektronik San. ve Tic. A.Ş.	İstanbul	-	13
15	16	Türkiye Kömür İşletmeleri Kurumu	Kamu	2	-
16	21	Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.	Kamu	3	-
17	18	Unilever San. ve Tic. T.A.Ş.	İstanbul	-	14
18	17	BSH Ev Aletleri San. ve Tic. A.Ş.	İstanbul	-	15
19	-	Nadir Metal Rafineri San. ve Tic. A.Ş.	İstanbul	-	16
20	27	İpragaz A.Ş.	İstanbul	-	17
21	20	Milangaz LPG Dağıtım Tic. ve San. A.Ş.	İstanbul	-	18
22	25	Tosçelik Profil ve Sac Endüstrisi A.Ş.	İskenderun	-	19
23	22	Er-Bakır Elektrolitik Bakır Mamulleri A.Ş.	Denizli	-	20
24	19	Kroman Çelik Sanayii A.Ş.	Kocaeli	-	21
25	26	Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı	Kamu	4	-
26	24	Sarkuysan Elektrolitik Bakır Sanayi ve Tic. A.Ş.	Kocaeli	-	22
27	32	Diler Demir Çelik Endüstri ve Ticaret A.Ş.	İstanbul	-	23
28	23	Borçelik Çelik San. Tic. A.Ş.	İstanbul	-	24
29	15	Toyota Otomotiv Sanayi Türkiye A.Ş.	Sakarya	-	25
30	30	Vestel Beyaz Eşya Sanayi ve Ticaret A.Ş.	İstanbul	-	26
31	36	Philsa Philip Morris Sabancı Sigara ve Tütüncülük San. ve Tic. A.Ş.	İstanbul	-	27
32	35	Türk Traktör ve Ziraat Makineleri A.Ş.	Ankara	-	28
33	31	Coca-Cola İçecek A.Ş.	İstanbul	-	29
34	34	KARDEMİR Karabük Demir Çelik San. A.Ş.	Karabük	-	30
35	39	Yolbulan Baştuğ Metalurji Sanayi A.Ş.	Osmaniye	-	31
36	28	AKSA Akrilik Kimya Sanayii A.Ş.	İstanbul	-	32
37	29	Hyundai Assan Otomotiv San. ve Tic. A.Ş.	Kocaeli	-	33
38	41	İzmir Demir Çelik Sanayii A.Ş.	Ege Bölgesi	-	34
39	40	Bosch San. ve Tic. A.Ş.	Bursa	-	35
40	50	Eren Enerji Elektrik Üretimi A.Ş.	Zonguldak	-	36
41	38	Eti Maden İşletmeleri Genel Müdürlüğü	Kamu	5	-
42	52	Kastamonu Entegre Ağaç San. ve Tic. A.Ş.	İstanbul	-	37
43	60	Ak Gıda San. ve Tic. A.Ş.	İstanbul	-	38
44	49	Konya Şeker San. ve Tic. A.Ş.	Konya	-	39
45	45	Yıldız Entegre Ağaç San. ve Tic. A.Ş.	Kocaeli	-	40
46	42	Aselsan Elektronik San. ve Tic. A.Ş.	Ankara	-	41
47	78	MMK Metalurji San. Tic. ve Liman İşletmeciliği A.Ş.	Dört Yol	-	42
48	37	Kaptan Demir Çelik Endüstrisi ve Ticaret A.Ş.	İstanbul	-	43
49	44	Borusan Mannesmann Boru San. ve Tic. A.Ş.	İstanbul	-	44
50	46	BRISA Bridgestone Sabancı Lastik San. ve Tic. A.Ş.	İstanbul	-	45

Kaynak: İSO

politikasından destek görenler, izleyen dönemde bu destek nedeniyle sıkıntı yaşamış, daha önceki millî şirketlerin hiçbiri uzun ömürlü olamamıştır. Demokratik yapılardaki iktidar değişiklikleri dahi, bazı iş adamları için şans veya şanssızlık vesilesi olurken, rejim değişikliğinin iktisadi yapı üzerinde etkisinin olmaması düşünülemez. İstanbul iktisadiyatı, imparatorluktan millî devlete geçerken, kaybeden taraf olmuştur.

Osmanlı'nın geri kalma nedeni olarak asli unsurun ticaret yerine askerlik veya kamu hizmetini tercih etmesi gösterilir. Diğer bir ifadeyle, Batı'da ekonomik güç yoluyla siyasi güç kazanılırken, Osmanlı'da siyasi güç yoluyla ekonomik güç elde edilmesi eleştirilir. Bu anlayış, Cumhuriyet'ten sonra da değişmiş değildir. Yeni elitler, makbüller ortaya çıkmıştır. Bu süreçte İstanbul, yeni dönem makbüllerinin bulunduğu şehir olmadığı gibi, eski dönemde ticaretin kendilerine bırakıldığı azınlık ve ecnebilerin de ayrılmasıyla güç kaybeden bir şehirdir.

Kuruluş yıllarında İstanbul, Ankara Hükûmeti nezdinde "öteki"dir. Bu bakış açısı izleyen yıllarda İstanbul'un ekonomik gücünü baskı altına almıştır. Ancak 1950'lerden itibaren azalan bu baskı, 1980'lerden itibaren gündeme gelen liberal iktisat politikalarıyla ilgiye dönmüştür. 2000'lerden sonra ise İstanbul, ekonomide aşırı denebilecek bir ağırlık kazanmıştır.

Erken Cumhuriyet döneminde İstanbul'un "öteki" konumunun bazı örnekleri olarak; bu dönemde kurulan tüm kamu banka ve şirketlerinin merkezinin iktisadi rasyonaliteden uzak bir şekilde Ankara'da teşekkülü veya İstanbul Menkul Kıymetler ve Kambiyo ve Nukud Borsası ile Mülkiye gibi kuruluşların Ankara'ya taşınması, sayılabilir. Her taşınma, İstanbul ekonomisi açısından bir kayıptır. 2000'lerde ise kamu bankaları bir tarafa, TCMB, SPK, BDDK gibi ekonomiyle ilgili kamu kuruluşlarının dahi İstanbul'a taşınması gündeme gelmiştir. Bu defa, aşırı kümelenmenin faydaları yanında, sorunları tartışılmaya başlanmıştır.

Ankara-İstanbul arasındaki ekonomik çekişme, onlarca yıl sonra keşfedilen anakronik iddialar değildir. Aynı hususlar 1924 yılında Cavid Bey tarafından yazılan İİK Raporu'nda, Kâzım Karabekir ve Fethi Okyar'ın muhalefet partisi teşebbüslerinde de dile getirilmeye çalışılmıştır. İlk muhalefet partilerinin kısa ömürlü olmalarında İstanbul'dan aldıkları desteğin rolü yeterince incelenmemiştir.

Sonuç olarak Cumhuriyet'in 90 senede geldiği yol şüphesiz bir başarı hikâyesidir. Sıfırdan bir ekonomi yaratılmıştır. Ancak İstanbul açısından gelinen nokta daha büyük bir başarıdır. Zira bir adım geriden başlanan

yarışta, liderliğin pekiştirilmesidir. Cumhuriyet'in 90 yıllık ekonomi tarihindeki gelişmelerden biri de İstanbul'un ilk yıllardaki negatif algısının değişmiş olmasıdır.

Burada yazılanlar, imkânsızlıklar içindeki ülkeyi kalkındırma çabalarını küçümsemek anlamında değildir. Ankara hükûmetleri kesinlikle büyük işler başarmıştır. Zaten yıkılmış bir toplumda bakiye kaynağın bir bölümünü ihmal ve israf, bir kısmını da tahrip ettikten sonra, geriye kalanla yapılabilecek olanların en iyisinin gerçekleştirildiğine şüphe yoktur.